

MILJØVERNDEPARTEMENTET

Plan

Landsverneplan for miljøvernsektoren

MILJØVERNDEPARTEMENTET

Plan

Landsverneplan for miljøvernsektoren

SE OPP
SVALPINDER

Innhold

Forord	7
Innledning	8
«Hytter og hus og ingen borge»	
Historiedel. Landsverneplan for miljøvernesektoren	12
Forfatterens forord	15
Saksbehandlingsrutiner	29
Saksbehandlingsregler	33
Kompleks som inngår i landsverneplanen for Miljøverndepartementet	46

Forord

Bakgrunnen for prosjektet *Statens kulturhistoriske eiendommer* var et felles initiativ fra Miljøverndepartementet og daværende Arbeids- og administrasjonsdepartementet. Målet er å sikre et varig vern av viktige kulturhistoriske eiendommer som staten eier. Arbeidet med landsverneplaner er foranket i Kongelig resolusjon, vedtatt 1. september 2006, hvor regjeringen har bestemt at det skal utarbeides sektorvise landsverneplaner og forvaltningsplaner for alle kulturhistoriske eiendommer i statens eie.

Den offentlige miljøforvaltningen er en sammensatt sektor, som arbeider både med forvaltning, vern og forskning. Spesielt har Norge vært en pioner innen miljø- og klimaforskning i polare strøk. Sektorens historie går bare rundt hundre år tilbake i tid, men til gjengjeld har den ekspandert kraftig i løpet av de siste 50 årene, etter hvert som presset på jorda bare har økt.

Den historiske oversikten har vært en del av grunnlaget for å velge ut bygninger og kulturmiljø for vern gjennom landsverneplanen. Miljøverndepartementet håper at artikkelen vil være av interesse for alle innen sektoren og andre med interesse for hvordan vi tar vare på mangfoldet i naturen, kulturminnene og kulturlandskapet i et skiftende miljøperspektiv.

Oslo, 18. februar 2013

Einar Holtane
EKSPEDISJONSSJEF
Avdeling for kulturminneforvaltning
Miljøverndepartementet

Innledning

Miljøverndepartementet startet arbeidet med å utarbeide en landsverneplan i 2005. Arbeidet var et ledd i prosjektet Statens kulturhistoriske eiendommer, som gikk fra 2003 til 2009. I prosjektet ble det bestemt at departementene skal utarbeide landsverneplaner for statlige eiendommer innenfor den enkelte sektor. Prosjektet var et samarbeid mellom Fornyings-, administrasjons- og kirkedepartementet og Miljøverndepartementet. Det ble satt ned en styringsgruppe med representanter fra Statsbygg, Kulturdepartementet ved Statens senter for arkiv, bibliotek og museum (ABM-utvikling), Kunnskapsdepartementet og Forsvarsdepartementet. Prosjektet ble avsluttet i 2009, og Riksantikvaren tok over ansvaret for å slutføre arbeidet.

Formålet med en landsverneplan er å verne et utvalg kulturminner og kulturmiljø som dokumenterer sektorens historie. I motsetning til i andre sektorer som for eksempel helsesektoren og forsvarssektoren, dokumenterer imidlertid Miljøverndepartementets eiendommer i liten grad sektorens egen historie og utvikling. Eiendomsmassen representerer i liten grad formålsbygg for forvaltningen, men er snarere en variert sammensatt gruppe bygninger på eiendommer staten av ulike årsaker har overtatt forvaltningsansvaret for. Dette er det nærmere redegjort for i den historiske gjennomgangen. Det har vist seg lite hensiktsmessig å knytte

sektorens historie til dens bygningshistorie. Ingen deler av sektoren har ført en politikk som forutsetter kjøp av bygninger. Men en gjennomgang av etatenes tilholdssteder og administrasjonslokaler kan til en viss grad reflektere skiftende politiske prioriteringer og i noen grad også utenrikspolitiske vurderinger. Men mest av alt viser utviklingen at offentlig sektor har blitt større og mer plasskrevende.

Landsverneplanen skal likevel gi sektoren en fullgod oversikt over kulturvern hensyn knyttet til egne eiendommer, over hvilke eiendommer som er omfattet av planen, og over hvordan man i framtida skal ta hensyn til eiendommenes verneverdier. Dette gir større forutsigbarhet i forvaltningen av eiendommene og vil samtidig utgjøre en viktig premiss for den kommunale og fylkeskommunale planleggingen.

Organisering

Miljøverndepartementet har det overordnede ansvaret for at å utarbeide en landsverneplan for de kulturhistoriske eiendommene innen miljøvernsektoren og for at retningslinjene for å forvalte disse eiendommene blir fulgt opp. I startfasen fra 2005 ble de underliggende etatene, Direktoratet for naturforvaltning og Riksantikvaren, bedt om å registrere egne eiendommer og gi innspill til sektorens historikk.

Departementet ansatte i 2007 Siri Schrøder Vesterkjær for å sammenfatte en historisk gjennomgang knyttet til miljøvernsektorens virksomhet. Utover det har man brukt egne ansatte i kombinasjon med at Forsvarsbygg har vært engasjert for å gjennomføre arbeidet med planen.

Prosjektansvarlige i Miljøverndepartementet har vært avdelingsdirektørene Einar Holtane, Janne Wilberg og Elisabeth Platou.

Orientering om vernekategorier og utvalgsriterier

I henhold til kongelig resolusjon om forvaltning av statens kulturhistoriske eiendommer inneholder verneplanen to vernekategorier. Valg av vernekategori får først og fremst konsekvenser for den videre forvaltningen av kulturminnene.

Verneklasse 1 omfatter bygninger, anlegg og uteområder som er foreslått fredet etter kulturminneloven paragraf 22a. Fredningen blir vedtatt samlet som én forskrift felles for alle objektene i landsverneplanen.

Verneklasse 2 omfatter bygninger, anlegg og uteområder som blir vernet i kraft av landsverneplanen. Objektene i verneklasse 2 skal, i henhold til den kongelige resolusjonen, være underlagt et selvpålagt, statlig, internt vern, men det er også anbefalte å sikre dem gjennom regulering til hensynssone etter plan- og bygningsloven.

Differensieringen mellom de to vernekategoriene i verneplanen er først og fremst gjort ut fra en vurdering av kulturminnets kulturhistoriske verdi. Bygninger i verneklasse 1 har nasjonal betydning som enkeltobjekt, eller som et vesentlig element i den samlede dokumentasjonen av miljøvernforvaltningens historie. Bygninger i verneklasse 2 kan ha lokal eller regional betydning, eller de kan være et vesentlig element som en del av et samlet miljø der de øvrige bygningene er fredet.

Utvalgsriterier

Kulturminneloven gir mulighet til å frede bygninger eller anlegg av arkitektonisk eller kulturhistorisk verdi. Loven definerer kulturminner som «alle spor etter menneskelig virksomhet i vårt fysiske miljø».

Men alle spor er ikke like viktige eller verdifulle, og det er nødvendig å velge ut dem som skal sikres et framtidig vern. Riksantikvaren har utarbeidet en metode og et sett med kriterier for å vurdere et kulturminnes verneverdi. Disse kriteriene er blant annet omtalt i Riksantikvarens publikasjon «Alle tiders kulturminner» og i «Statens kulturhistoriske eiendommer – Politikk for eierskap og forvaltning» (Arbeids- og administrasjonsdepartementet 2002).

På grunn av sektorens spesielle historie, avspeiler verneutvalget i denne landsverneplanen, i større grad enn for andre landsverneplaner, et variert utvalg bygninger og anlegg knyttet til mange ulike funksjoner og virksomheter. Vurderingen av kulturminneverdiene er derfor ikke utelukkende gjort ut fra et sektorhistorisk perspektiv, men like mye ut fra generelle vernekriterier og vurderinger av tilsvarende bygninger og anlegg utenfor statlig eie.

Verneverdier og vernekriterier

Dokumentasjonsverdier – kunnskaps- og kildeverdi:

bygningshistorisk, teknisk eller håndverkshistorisk verdi, arkitekturhistorisk, samfunnshistorisk, sosialhistorisk eller personhistorisk verdi

Dette er verdier som i en viss grad er målbare og objektive.

Opplevelsesverdier

arkitektonisk, kunstnerisk eller estetisk verdi, brukspreget eller alderspreget verdi (patina), miljøskapende, identitetsskapende eller kontinuitetsskapende verdi, nysgjerrighets- og forbløffelsesskapende verdi og symbolverdi

Dette er verdier av mer subjektiv karakter.

De enkelte verdiene fremmes dessuten av forsterkende og overgripende forutsetninger.

Ekthet eller grad av opprinnelighet (autensitet), kvalitet eller vedlikeholdstilstand, pedagogisk potensial, representativitet eller sjeldenhet, bruksverdi eller anvendbarhet, funksjonsdyktighet

Verneutvalget

Verneutvalget i Miljøverndepartementets landsverneplan gjenspeiler i mindre grad enn for andre sektorplaner virksomhetens historie og utvikling. Av sektorens egne formålsbygg er det bare bygd til Statens Kartverk på Hønefoss som

er i bruk i dag. Samlingen av eiendommer i planen kan mer forstås som en følge av Riksantikvarens og Direktoratet for Naturforvaltnings arbeidsområder. I hovedsak faller de i to kategorier:

Kategori 1

Bygninger som ligger på eiendommer som Direktoratet for naturforvaltning har kjøpt til friluftsmål eller for å beskytte viktige naturområder. Direktoratet har kjøpt mange slike eiendommer over hele landet. I de fleste tilfeller ble all bygningsmassen fjernet for å rendyrke eiendommene til friluftsmål. Den bygningsmassen Miljøverndepartementet nå sitter igjen med har av forskjellige grunner likevel ikke blitt fjernet. Et fellestrekk ved bygningene er at de færreste har vært gjenstand for omfattende vedlikehold eller hatt behov for store ombygginger eller endringer. Flere av bygningene ligger på eiendommer i pressområder hvor sikring av allmennhetens interesser og tilgang til friluftsliv i strandsonen var noe av årsaken til at de ble kjøpt. Siden de i stor grad er slik de opprinnelig var, har disse eiendommene ofte både stor kulturhistorisk interesse og stor verdi som kulturminner. Sildevika og Stangnes i Telemark er gode eksempler på dette. Det finnes antagelig ingen andre intakte fiskerbruk bevart i ytre Oslofjord.

Kategori 2

Direktoratet for naturforvaltning har også overtatt flere eiendommer fra Forsvaret for å forvalte dem til friluftsmål. Noen av disse eiendommene har vært vurdert i Forsvarets landsverneplan (1995-2000). Eksempel på dette er flere kystmeldehytter

som på 1990-tallet ble solgt med en klausul om at verneverdiene skulle tas vare på, men uten at dette ble fulgt opp med fredning. I forbindelse med Miljøverndepartementets landsverneplan, er det vurdert at to av hyttene har nasjonal verdi, men det blir også lagt vekt på at den regionale verdien er meget høy. Kystmeldehytta Årosveten bygger utvilsomt på en tradisjon som er eldre enn behovet for varsling på grunn av trusselen fra Sverige rundt 1905. Den historiske dybden på disse stedene er stor.

En annen kategori er statlige og private eiendommer som over tid har tilfalt Riksantikvaren. Her er det liten eller ingen sammenheng mellom de ulike eiendommene annet enn at de alle har en høy verneverdi. Denne gruppen omfatter anlegg innenfor et stort spenn, fra bygninger som tilfalt staten etter Røros kobberverks konkurs til det relativt nye vernebygget over domkirkeruinene på Hamar.

Grunnen til at departementet har forvaltningsansvaret for disse helt unike bygningstypene, skyldes ikke et bevisst behov for å ta vare på dem, men er ofte mer sammensatt og kan være litt tilfeldig. Mange av dem har mer eller mindre tilfeldig stått på eiendommer som departementet har bidratt til å kjøpe av helt andre grunner enn for å sikre dem til allmennferdsel og friluftsmål. Resultatet er at bygningstyper som ellers ville vært revet eller bygd om, er bevart og nå kan tas vare på som viktige historiske kilder.

Oppfølging av planen

Forvaltningsrutiner

Kongelig resolusjon om forvaltning av statens kulturhistoriske eiendommer forutsetter at eiendommene blir forvaltet slik at de arkitektoniske og kulturhistoriske verdiene blir tatt vare på og blir synlige. Ansvaret for å følge opp dette ligger hos det enkelte departementet.

Hovedprinsippet for å forvalte verneverdige og fredete bygninger er å bevare så mye som mulig av opprinnelige eller eldre deler. Bygningene skal vedlikeholdes og settes i stand ved hjelp av materialer og metoder som er tilpasset bygningens egenart og dens kulturhistoriske verdi. For fredete bygninger er det ikke lov med tiltak som går utover vanlig vedlikehold, uten at det er gitt dispensasjon til dette etter kulturminneloven.

Oppfølging av den kongelige resolusjonen og ansvaret og rutiner for forvaltningen av kulturhistoriske eiendommer vil inngå i styringsdialogen mellom departementet og underliggende etater. Arbeidet med å følge opp eiendommer som Statsbygg forvalter, og som er omfattet av denne verneplanen, følger ansvarsforholdene og rutinene som er etablert mellom Fornyings-, administrasjons- og kirkedepartementet og Statsbygg.

Forvaltningsplaner

I henhold til kongelig resolusjon skal det utarbeides en forvaltningsplan for hver enkelt av de kulturhistoriske eiendommene. Det kan eventuelt

lages en forvaltningsplan for grupper av bygninger som inngår i en naturlig helhet.

Forvaltningsplanen skal omtale prosedyrene og rutinene som gjelder for drift og vedlikehold av den aktuelle bygningen, eventuelt uteområdet. Planen skal også omtale forhold man må ta hensyn til når man skal gjennomføre tiltak i sammenheng med rehabilitering og endring. Den skal inneholde en detaljert registrering og dokumentasjon av hver enkelt bygning og en omtale av når kulturminneforvaltningen skal kontaktes. Forvaltningsplanen skal utarbeides på grunnlag av de kulturminnefaglige føringene som landsverneplanen gir for den enkelte eiendommen. I rettledningen til kongelig resolusjon finner man en sjekkliste som redegjør nærmere for hvilke elementer som må være med i en forvaltningsplan.

Ansvarsfordeling og saksbehandling

Riksantikvaren er statens faglige rådgiver i forvaltningen av kulturhistoriske eiendommer og har, sammen med Miljøverndepartementet som øverste eier, det overordnede ansvaret for å følge opp landsverneplanen. For fredete bygninger (verneklasse 1) i statlig eie er Riksantikvaren forvaltningsmyndighet etter kulturminneloven. For andre verneverdige eiendommer (verneklasse 2) er det den enkelte statlige forvalteren som er ansvarlig i henhold til rutinene som fastsettes innenfor sektoren. Dessuten gjelder plan- og bygningsloven og bestemmelsene som blir fastsatt i tilknytning til reguleringen av den enkelte eiendommen. Se mer om dette i kapittelet om saksbehandlingsrutiner.

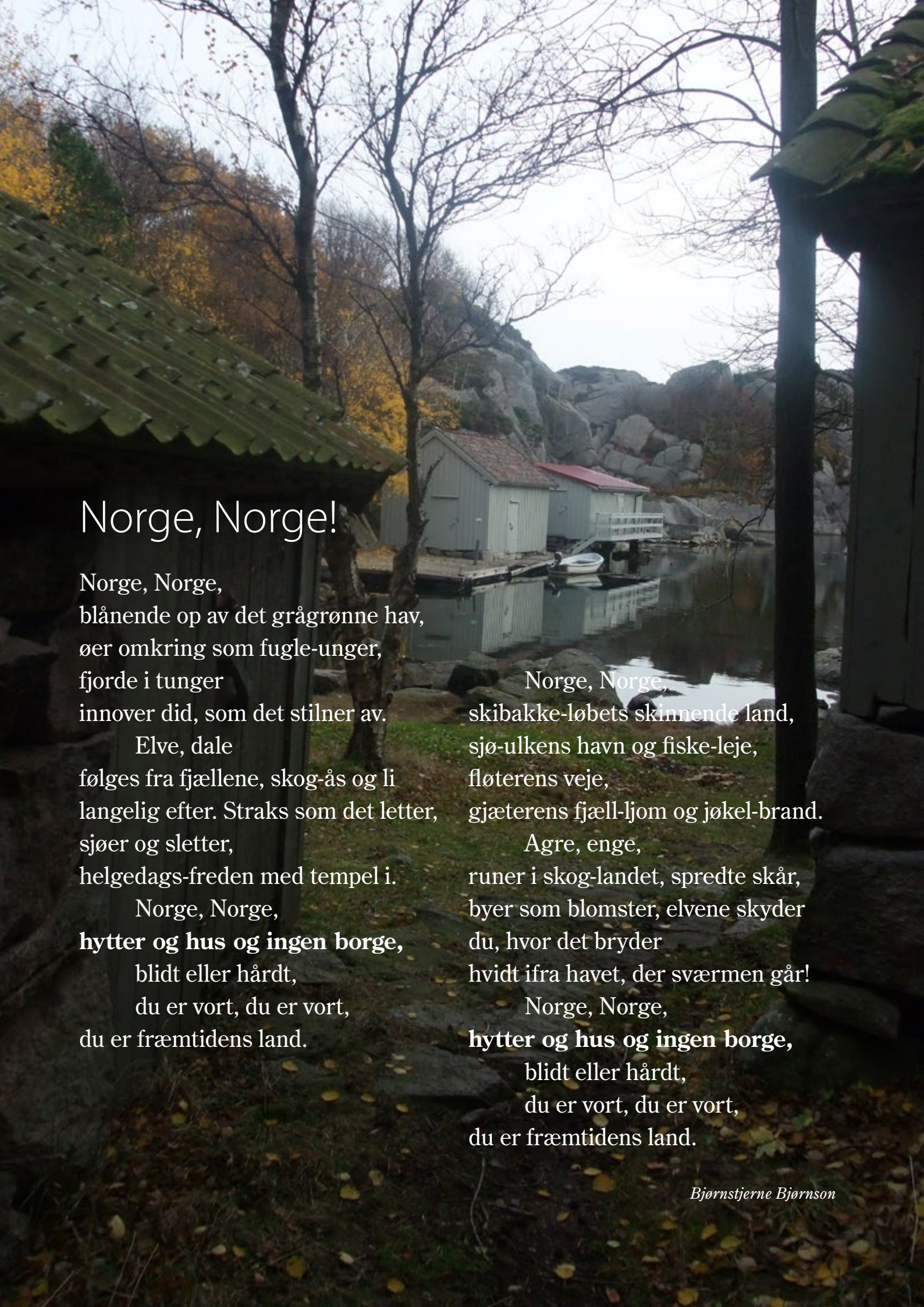

«Hytter og hus og ingen borge»

Historiedel | Landsverneplan for miljøvernsektoren

Siri Schrøder Vesterkjær

Norge, Norge!

Norge, Norge,
blånende op av det grågrønne hav,
øer omkring som fugle-unger,
fjorde i tunger
innover did, som det stilner av.

Elve, dale
følges fra fjællene, skog-ås og li
langelig efter. Straks som det letter,
sjøer og sletter,
helgedags-freden med tempel i.

Norge, Norge,
hytter og hus og ingen borge,
blidt eller hårdt,
du er vort, du er vort,
du er fræmtidens land.

Norge, Norge,
skibakke-løbets skinnende land,
sjø-ulkens havn og fiske-leje,
fløterens veje,
gjæterens fjæll-ljom og jøkel-brand.

Agre, enge,
runer i skog-landet, spredte skår,
byer som blomster, elvene skyder
du, hvor det bryder
hvidt ifra havet, der sværmen går!

Norge, Norge,
hytter og hus og ingen borge,
blidt eller hårdt,
du er vort, du er vort,
du er fræmtidens land.

Forfatterens forord

Det er først og fremst sporene i naturen som forteller miljøvernsektorens historie. En historisk oversikt over sektorens utvikling handler derfor om hvordan menneskene har tilpasset, brukt og forbrukt naturen, endringene det har ført til på godt og vondt og behovet for å bremse og styre. Mennesket er enormt tilpasningsdyktig, og i tidsspennet fra naturalhushold via industrisamfunn til den postmoderne ikt-verdenen vi lever i i dag, er både menneskenes og naturens tåleevne utfordret mange ganger.

På miljøvernsektorens eiendommer finnes utallige typer spor etter menneskelig virksomhet, alt fra arkeologiske kulturminner til rester fra ulike næringer og anleggsvirksomhet. Arkeologiske kulturminner er automatisk fredet og er derfor ikke tatt med i denne sammenhengen. Nyere spor i form av rester etter ulik anleggsvirksomhet er derimot vernevurdert.

De aller fleste byggene eller anleggene har havnet i sektorens eie fordi de sto på områder som ble kjøpt for å beskytte landskapet eller elementer i landskapet, eller for å sikre allmennheten tilgang, blant annet til kystsonen. Det ligger med andre ord ingen helhetlig strategi bak anskaffelsen av Miljøverndepartementets eiendomsportefølje.

Miljøverndepartementet har helt fra det ble opprettet i 1972, holdt til i Myntgata 2 ved Akershus festning, i lokaler som Forsvaret eier. Sommeren 2013 flytter departementet inn i DNBs lokaler i Kongens

gate fram til nytt regjeringskvartal står ferdig. Bygningene som departementet disponerer, inngår i landsverneplanen for Forsvaret og er nøye beskrevet i *Verneplan for Akershus festning*. De er derfor ikke omtalt her.¹

Jeg vil rette en takk til Ingrid Djupedal hos Riksantikvaren og Nils-Yngve Berg i Direktoratet for naturforvaltning for verdifulle bidrag til teksten. Likeledes takker jeg for tilgangen til god litteratur og nyttige kommentarer fra Norsk polarinstitutt, Klima- og forurensningsdirektoratet og Statens kartverk. Jeg har hatt en referansegruppe å diskutere med underveis i skriveprosessen. Takk til Marit Vestvik, Statens kulturhistoriske eiendommers sekretariat, Marte Oftedal, Forsvarsbygg og Francine Lampe, Riksantikvaren. I Miljøverndepartementet har jeg hatt et inspirerende miljø å arbeide i. Takk til alle i avdeling for kulturminneforvaltning, og en spesiell takk til Benedicte Boye og Einar Holtane som har lagt forholdene godt til rette. En takk også til Janne Wilberg for gode innspill i sluttfasen av skrivearbeidet.

Oslo, mars 2008

Siri Schrøder Vesterkjær

Innledning

En oversikt over miljøvernsektorens historie kan vanskelig skrives med utgangspunkt i bygningene sektoren eier i dag. Utviklingen innen miljøvernsektoren kommer ikke til uttrykk i spesielle bygningstyper eller arkitektur. Eiendomsmassen viser mest av alt et gradvis voksende behov for større administrasjonslokaler. Noen spesialfunksjoner for ulike type forskning har det vært interessant å følge, og de fysiske omgivelsene for forskningsvirksomheten varierer fra Kartverkets store bygg på vibrasjonsfri grunn ved Hønefoss til Polarinstituttets enkle forskningsstasjoner bardunert fast i Antarktis. Alle administrasjonslokalene er omtalt i denne historiske oversikten, men beskrivelsene er forskjellige ut fra hva vi vet om bygningene eller om det er spesielle forhold og detaljer knyttet til sektorens virksomhet.

Historikken er strukturert tematisk etter de ulike etatene. Hvert kapittel beskriver bakgrunnen for og utviklingen av de enkelte etatene som i dag er samlet under Miljøverndepartementet, og gir en kort og samlet oversikt. For dem som måtte savne en grundigere framstilling, vises det til litteraturlisten bakerst.

Offentlig miljøvernforvaltnings historie er relativt kort. Feltet omfatter den nasjonale styringen av saker knyttet til naturvern, friluftsliv, jordvern, forurensing og kulturminner, og ble flyttet fra andre departement til Miljøverndepartementet da dette ble opprettet 8. mai 1972. Det lå store politiske ambisjoner bak da Norge, som det første landet i verden, fikk et eget departement for miljøvern. Målet med det nye departementet var en best mulig balanse mellom å utnytte ressursene til økonomisk vekst og å verne om dem til det beste for folks trivsel og helse. En nasjonal politikk ble lagt til grunn på alle miljøområdene, med ulik grad av nasjonal styring. Utviklingen viser at man i dag legger mer vekt på *samarbeid* mellom offentlige instanser, frivillige organisasjoner og enkeltpersoner enn man gjorde tidligere.

Utviklingen av lovverket kan belyse noe av utviklingen innen miljøforvaltningen, helt tilbake til Magnus Lagabøtes landslov fra 1273, som regulerte fri ferdsel i utmark og alles rett til å høste av naturen. Denne allemannsretten er helt spesiell for Norden og

er i nyere tid bekreftet gjennom *lov om friluftslivet* av 1957 (friluftsloven). Loven har igjen blitt aktuell de senere årene i forbindelse med en økende nedbygging av strandsonen og rettssaker i kjølvannet av dette. De første spede offentlige reguleringene av jakt og fiske i nyere tid kom på 1800-tallet, gjennom stor beskatning av vilt og laks.

Lov om naturfredning av 1910 omfattet både enkeltobjekter og områder. Denne loven ble fornyet i *lov om naturvern* av 1954, avløst av ny lov i 1970 (naturvernloven), som igjen ble avløst av *lov om forvaltning av naturens mangfold* (naturmangfoldloven) i 2009. Loven blir i dag brukt aktivt, blant annet ved at det er opprettet 41 nasjonalparker: 34 på fastlandet og sju på Svalbard. Den første var Rondane nasjonalpark, opprettet i 1962.

Kulturminnevernet har sin begynnelse på 1800-tallet. Etter at Norge fikk egen grunnlov i 1814 og det ble viktig å bygge opp en selvstendig stat, oppsto en interesse for å finne fram til det historiske og kulturelle bakteppet for nasjonalstaten Norge. Bevisstheten rundt våre kulturminner ble tidlig vekket gjennom at *Foreningen til Norske Fortidsminnesmærkers Bevaring* (Fortidsminneforeningen) ble opprettet i 1844. Foreningens frivillige arbeid over år ble styrende for alt senere arbeid på feltet, inkludert kulturminneforvaltningen i offentlig sektor. Den første lovreguleringen av kulturminnevernet kom med *lov om fortidslevninger* av 1905. Forvaltningen av kulturminnene ble delt i de to fagområdene arkeologi og bygningsvern, knyttet til henholdsvis førreformatoriske og etterreformatoriske kulturminner. Alle kulturminner som er fra før 1537, ble automatisk fredet. Ved et tillegg til kulturminneloven i 1978, fikk også samiske kulturminner som er over hundre år gamle, det samme lovfestede vernet.

De viktigste lovene som i dag regulerer kulturminnene og kulturmiljøene er *lov om kulturminner* (kulturminneloven) fra 1978 og *plan- og bygningsloven* fra 1985, revidert i 2008.

Kulturminneforvaltningen har i dag en desentralisert organisering på lokalt og regionalt nivå. Fylkeskommunen ble etablert i 1990 som regional

kulturminneinstans og har utviklet gode fagmiljø. Sametinget forvalter de samiske kulturminnene. På regionalt nivå har også de arkeologiske landsdelsmuseene og sjøfartsmuseene ansvar og oppgaver på kulturminnefeltet,² med myndighet etter kulturminneloven innenfor definerte geografiske virkeområder. Kommunene har et godt redskap til å ta vare på den fysiske kulturarven gjennom plan- og bygningsloven.

Det har hele tiden vært bevisst politikk å ha et aktivt ytre apparat på regionalt plan, også innenfor feltene naturvern, friluftsliv, jordvern og forurensing. Men der kulturminneforvaltningen er fylkeskommunens ansvar, er det fylkesmannen som har ansvaret for forvaltningsoppgavene innen landbruk og miljø. Arbeidet blir i stigende grad styrt av internasjonale konvensjoner og annet samarbeid over landegrensene.

Offentlig miljøvernforvaltning er grovt sett todelt. På den ene siden er det et mål å opprettholde det biologiske og kulturelle mangfoldet, i skjæringspunktet mellom balansert bruk og vern. På den andre siden er det et mål å generere kunnskap om konsekvensene av forurensende virksomhet, økt utbygging og et levesett som ødelegger jorda. Begge deler krever innsats, både nasjonalt og internasjonalt.

Flere underliggende fagetater er i dag samlet i miljøvernforvaltningen – Riksantikvaren, Direktoratet for naturforvaltning, Norsk polarinstitutt, Klima- og forurensingsdirektoratet og Statens kartverk.³

Miljøvernsektorens eiendommer dreier seg i hovedsak om bygninger Riksantikvaren har kjøpt for å redde dem fra å bli revet eller flyttet, og ulike bygg som står på eiendommer Direktoratet for naturforvaltning har kjøpt for å sikre allmennheten adgang til friluftsområder. Totalt dreier det seg om bare rundt 300 enkeltobjekter.

Riksantikvaren

Riksantikvaren ble opprettet som et eget embete under Kirkedepartementet i 1912. Riksantikvarens arbeid ble sett på som viktig og ble fulgt opp gjennom to nye lover: *lov om fortidslevninger* fra 1905 og *byggningsfredningsloven* fra 1920.

Lov om fortidslevninger ble vedtatt allerede i 1905, sju år før Riksantikvaren ble opprettet. Loven var en direkte oppfølger av «Lov om forbud mod at utføre fortidslevninger av landet» fra 1904. Den skulle sikre at viktige arkeologiske funn ikke ble solgt ut av landet. De nasjonale strømmingene og funnene av Oseberg- og Gokstadskipet gjorde det nødvendig med et lovverk som sikret staten kontroll med utførsel av kulturskattene.

Bygningsfredningsloven gjorde det mulig å sikre varig vern av bygninger og anlegg som er eldre enn 100 år. De første årene etter at loven trådte i kraft, ble dette nye juridiske virkemidlet iherdig brukt. På 1920-tallet ble det fredet i underkant av 600 anlegg (lokaliteter). Dette er et betydelig antall, og 1920-tallsfredningene utgjør fortsatt mellom 40 og 45 prosent av alle anleggene som i dag er fredet. De første tiårene var fredningslisten dominert av middelalderruiner, stavkirker, storgårder, handelssteder og liknende. Geografisk lå tyngdepunktet på det sentrale og indre Østlandet, i Hordaland og Trøndelag.

Riksantikvarens arbeidsoppgaver endret seg etter hvert, og vernearbeidet ble utvidet til også å omfatte andre sider av landets sosiale, økonomiske og kulturelle liv, for eksempel samiske kulturminner, fiskerbondens gård, husmannsplasser, industriarbeiderhjem, tekniske og industrielle kulturminner og en rekke andre kulturminner som avspeiler mangfoldet i kulturhistorien.

I 1951 ble lov om fortidslevninger erstattet med *lov om fornminner*. Den viktigste endringen var at også omgivelsene rundt et arkeologisk funn kunne beskyttes.

1960- og 70-tallet var en ekspansjonstid for kulturminneforvaltningen. Utover på 1960-tallet kom de første fylkeskonservatorene, som langt på vei kom til å virke som en forlengelse av Riksantikvaren. Fra midten av 1960-årene ble *byggningsloven* gjort gjeldende for alle landets kommuner.⁴ I praksis innebar dette at kommunene fikk hovedansvaret for å ta vare på kulturminnene på lokalt nivå.

Riksantikvaren fikk på 1970-tallet egne utgravningskontor i middelalderbyene. Det første

ble opprettet Trondheim rundt 1970. Senere kom det også kontor i Tønsberg, Skien, Oslo og endelig i Bergen i 1979. Med unntak av kontoret i Skien, som bare eksisterte noen få år, gikk disse kontorene over til å bli distriktskontor med ansvaret for middelalderarkeologi.

På 1970-tallet ble det lagt større vekt på hensynet til kulturminnene i den helhetlige miljø- og ressursplanleggingen, og da Miljøverndepartementet ble opprettet i 1972, ble Riksantikvaren flyttet fra Kirkedepartementet til Miljøverndepartementet. Dette har direkte sammenheng med at Miljøverndepartementet har ansvar for arealdelen av plan- og bygningsloven og er øverste planmyndighet. I en tid med press på byene, preget av store utbygginger og omdisponeringer av arealer, ble koblingen mellom kulturminneforvaltning og arealplanlegging nøkkelen til en bredere og mer helhetlig forvaltning av kulturarven.

I 1975 ble det for første gang arrangert et kulturvernår, og med det økte også interessen for og betydningen av kulturminnevernet over hele landet.

I 1979 trådte *lov om kulturminner* (kulturminneloven) i kraft. Den erstattet fornminneloven av 1951 og bygningsfredningsloven av 1920. Kulturminneloven skulle være en samlende lov for å beskytte alle typer kulturminner. Loven speiler en helhetlig tilnærming til kulturminneforvaltningen.

1988 ble et tidsskille for Riksantikvaren da det ble et direktorat under Miljøverndepartementet. Riksantikvaren hadde tidligere en friere stilling, men fikk nå det overordnede, faglige ansvaret for hele den offentlige kulturminneforvaltningen, noe som innebar en sterkere politisk styring. Riksantikvaren har altså både forvaltende, koordinerende og iverksettende funksjoner og er i tillegg faglig rådgiver og saksforbereder for Miljøverndepartementet.

I sammenheng med dette fikk også fylkeskommunene delegert myndighet i 1990. I 2004 ble det videre satt i gang et forsøk med å delegere myndighet til kommunene Bergen, Stavanger og Kristiansand i et treårig prosjekt.

Riksantikvaren har aldri eid eiendommer spesielt for etatens egen virksomhet. Institusjonen har siden starten holdt til i leide lokaler eller i lokaler som andre statsetater eier. De første årene var Riksantikvaren samlokalisert med Fortidsminneforeningen. På 1930-tallet flyttet embetet inn i den gamle regjeringsbygningen i Akersgaten 40 (der dagens finansdepartement holder hus). I 1946 ble det flytting til Kirkegaten 14–18 fordi regjeringen trengte plassen selv. Etter få år flyttet etaten videre til Prinsens gate. I 1973 flyttet Riksantikvaren inn i bygning 18 på Akershus festning et ombygget gammelt artillerimagasin som Forsvaret eier. Det ble etter hvert for lite, og tilleggsareal, både på festningen og utenfor, ble leid inn.

I 1991 flyttet så Riksantikvaren i samlet flokk inn i Dronningens gate 13 hvor institusjonen fortsatt holder til. Dette var opprinnelig et gammelt lager som ble bygget om for Riksantikvaren. Før den omfattende ombyggingen ble utført, ble det nøye diskutert hvordan den kunne skje mest mulig på bygningens premisser. Dagens kontorlokaler speiler derfor Riksantikvarens tilnærming til bruk og vern. Nylig er virksomheten konsolidert i kvartalets bakbygninger, mens gamle «Hotel du Nord» mot Dronningens gate, huser annen virksomhet.

Det har ikke vært nødvendig for Riksantikvaren å erverve egne eiendommer. Det har heller ikke vært ønsket politikk at staten ved Riksantikvaren skal kjøpe eller overta eiendommer. Til tross for dette har Riksantikvaren kjøpt og overtatt en del eiendommer, ofte for å ta vare på en bygning, et anlegg eller et arkeologisk funn for ettertiden. Det er stor variasjon i eiendomsmassen. Strategien er imidlertid ikke å eie disse eiendommene permanent, men å overføre dem til offentlige eller private eiendomsforvaltere med kompetanse og interesse for eiendommene. De få eiendommene Riksantikvaren besitter, må derfor sies å gi et tilfeldig bilde av arbeidsfeltet Riksantikvaren er satt til å forvalte.

Ut fra vurderinger om det enkelte byggets egenverdi, har Riksantikvaren de senere årene kjøpt, eller fått overdratt fra Miljøverndepartementet, noen få eiendommer fordi det har vært den eneste måten å redde dem fra å bli flyttet eller revet.

Direktoratet for naturforvaltning

Direktoratet for naturforvaltning har det faglige ansvaret for å forvalte norsk natur: bevare det biologiske mangfoldet og ta vare på ulike naturtyper, samtidig som folk fortsatt skal kunne drive jakt og fiske, friluftsliv og kunne bruke naturressursene.⁵

Statens friluftsråd ble oppnevnt i 1958, samtidig som *friluftsløven* av 1957 trådte i kraft. En sentral oppgave for friluftsrådet var å sikre friluftsområder. Arbeidet ble i stor grad rettet mot å sikre områder som var verdifulle for bading og friluftsliv ved sjøen, og som ellers kunne bli tatt i bruk til hyttetomter og andre formål. Etter friluftsløven skulle friluftsrådet gi innstilling om hvordan statlige midler til friluftsmål skulle brukes. Rådet deltok aktivt i arbeidet med å sikre områdene og ga konkrete råd. I 1962 fikk rådet egen sekretær, og i 1965 ble sekretariatet lagt til den nyopprettede «administrasjon for friluftsliv og naturvern» i Kommunaldepartementet. Da Miljøverndepartementet ble opprettet i 1972, ble ansvaret for Statens friluftsråd overført dit.

Direktoratet for naturforvaltning ble opprettet i 1985 med et friluftslivskontor tilknyttet den nye avdelingen for naturvern og friluftsliv. Etter omorganisering fikk direktoratet en egen friluftslivsavdeling i 1989. En rekke ansvarsområder innen friluftslivssektoren, blant annet sikring og forvaltning av friluftsområder, ble i den forbindelse delegert til direktoratet. Samtidig ble Statens friluftsråd og Statens naturvernråd slått sammen til Statens naturforvaltningsråd i 1990.

Prinsippet er at staten skal fullfinansiere arbeidet med å sikre friluftsområder som brukes av folk i en større region (regionale friluftsområder), mens staten bare dekker inntil halvparten av kostnadene for friluftsområder som i hovedsak brukes av lokalbefolkningen (lokale friluftsområder). Prinsippet er at «vertskommunene» ikke skal belastes med utgiftene til å sikre områder som i stor grad blir brukt av tilreisende fra andre kommuner.

Et eksempel på dette er skjærgårdsparkene som er etablert på Sørlandet. Hovedtanken bak arbeidet, som ble startet i 1972, er at staten gjennom en avtale om varig bruksrett (en servitutavtale)

sikrer allmennheten tilgang til friluftsområdene. Det spesielle med dette konseptet er at staten, gjennom et spleiselag med fylkeskommuner, kommuner og friluftsråd, også påtar seg ansvaret for drift og forvaltning. Når det gjelder de regionalt sikrede friluftsområdene som ikke inngår i en skjærgårdspark, har kommunene eller de interkommunale friluftsrådene som har tatt initiativ til å få sikret området, også ansvaret for det. Dette kommer til uttrykk gjennom en avtale med staten ved Direktoratet for naturforvaltning hvor kommunene og friluftsrådene påtar seg ansvaret for drift og tilsyn som et vilkår for at staten gir tilsagn om å dekke deler av kostnadene.

I overkant av 2 000 områder er nå sikret ved hjelp av statlige midler. Et sikret friluftsområde er enten en enkelteiendom (ett gårds- og bruksnummer) eller en del av en eiendom som er sikret gjennom en bruksavtale. I svært mange tilfelle består et friluftsområde av flere eiendommer eller eiendomsdeler, for eksempel en turveitrase som krysser forskjellige eiendommer.

Totalt har staten medvirket til å sikre hele eller deler av over 4 400 eiendommer i Norge, hvorav staten selv eier ca 20 prosent. Staten medvirker normalt ikke til å kjøpe områder der det står bygninger. Unntaket gjelder bygninger som enten skal rives eller som kan brukes i friluftssammenheng. I tillegg har Direktoratet for naturforvaltning overtatt en god del viktige regionale friluftsområder der det står bygninger som andre statlige sektorer har forvaltet.⁶ I 1989 overtok direktoratet Guldholmen fyr fra kystverket og har senere overtatt flere fyreiendommer. Flatøy fyr og Bjørnøy fyr (hovedhuset) ble i 2006 overført til staten ved Direktoratet for naturforvaltning. Flatøy har i dag vernestatus. På slutten av 1990-tallet overtok direktoratet ansvaret for flere kystmeldehytter og festningsanlegg fra Forsvaret. Dette var starten på et langt samarbeid som har resultert i at et betydelig antall friluftseiendommer, ofte med bygninger eller anlegg, er overført fra Forsvaret til direktoratet. Kulturminneinteressene er avklart med Kystverket og Forsvaret.

Direktoratets administrasjon ligger på Tunga i Trondheim, i to bygg, det ene eid av Entra Eiendom, oppført i 1984 og tegnet av arkitektfirma Grimstad

og Tønsager AS, Trondheim, og et nytt bygg fra 1997, tegnet av arkitekt Øystein Thommesen AS, Trondheim. De to byggene er knyttet sammen med et mellomparti, bygget i 1998 og tegnet av sistnevnte arkitektfirma. Statens naturoppsyn har arbeidsplasser delvis i det eldste bygget på Tungasletta 2 og delvis spredt over hele landet.

Det har ikke vært nødvendig for direktoratet å erverve bygninger. Likevel har altså i underkant av 250 mindre bygninger og anlegg fulgt med de ulike friluftsområdene som nå er offentlig tilgjengelige.

Eiendommene som Direktoratet for naturforvaltning har kjøpt, representerer en variert bygningsmasse som det er vanskelig å beskrive samlet. Nettopp derfor er den også betegnende for miljøvernsektorens intensjon, virksomhet og praksis: å ta vare på det naturgitte *mangfoldet*.

Direktoratet for naturforvaltning har definert god forvaltning som det å ta vare på den varierte naturen i Norge, ville planter og dyrs livsbetingelser, landskapets verdier og mulighetene til å bruke naturen til friluftsliv og naturopplevelser. Allemannsretten er dypt rotfestet hos oss, men endrete livsformer og økende privatisering gjør at det offentlige må sikre fri ferdsel, særlig i strandsonen langs stadig større deler av kysten. En stor del av friluftsområdene som er kjøpt opp, grenser til vann.

Bygningene som står på disse områdene, er forskjellige. De er alle spor etter generasjonene som har levd her før oss, og flere viktige kulturminner er representert, blant annet intakte fiskebruk i områder som i dag er dominert av fritidsboliger. Det er også eksempler på landingsplasser for båt nær gode fiskeplasser, mindre tilleggsslåttemarkar med sommerfjøs eller løer og andre minner knyttet til kystkulturen. En annen kategori som finnes på noen få av friluftsområdene, er kulturminner i forbindelse med fløtingsanlegg. Tømmerfløting var lenge en viktig virksomhet langs vannveiene i store deler av innlands-Norge, før transporten ble overført til jernbane og vei. Det er også registrert mange hustufter og bygningsruiner som bekrefter at bosettingen går enda lengre tilbake. Nyere oppsatte utedoer, kiosker, skur og garasjer sier noe om at områdene etter hvert har blitt rekreasjonsområder.

Blant eiendommene som er overtatt fra andre sektorer finner vi rester etter fyr, fyrlykter, fyrmesterboliger og mindre forsvarsanlegg som tyskerne bygget i løpet av den andre verdenskrigen. Det er også interessant å se på infrastrukturen knyttet til forsvarsanleggene, som for eksempel veier og stein- eller betongbrygger. I løpet av de fem krigsårene bygget og etablerte okkupasjonsmakten anlegg til militære formål langs hele kysten.⁷ Kulturminneinteressene som gjelder fyr og militæranlegg, er allerede avklart med Kystverket og Forsvaret.

Vi finner også andre typer kulturminner, som arkeologiske kulturminner. Men fordi landsverneplanene bare skal inneholde oversikt over bygninger og anlegg, er disse kulturminnene ikke omtalt her. Alle kategoriene har det til felles at de viser at friluftsområdene ikke er øde, ubrukte naturområder. Den store variasjonen av kulturminner som ligger på eiendommene, kan si oss noe om landskapets kulturelle historie og skiftende betydning, fra ren nytteverdi i tidligere tider til i dag hvor vi ønsker oss det som er urørt, men samtidig lett tilgjengelig.

Det viser seg altså at det opp gjennom tidene er satt opp mange forskjellige bygninger på eiendommene som er kjøpt opp for å sikre friluftsområder for allmennheten. Ofte er forvaltningen av de statlige eide bygningene overlatt til kommunene, som så leier dem ut til forskjellige aktiviteter. Direktoratet for naturforvaltnings hovedoppdrag har vært å forvalte natur og miljø. Derfor har ikke disse bygningene blitt satt i en større sammenheng før nå.

Norsk Polarinstitutt

På vegne av staten foretar Norsk polarinstitutt systematisk kartlegging, miljøovervåking og forvaltningsrettet forskning i polområdene. Norge fikk suvereniteten over Svalbard i 1925, og som følge av det, ble Polarinstituttet opprettet i 1928 under navnet Norges Svalbard- og Ishavsundersøkelser. Instituttet lå først under Industridepartementet, men ble flyttet over til Miljøverndepartementet i 1979.

Interessen for å kartlegge Svalbard startet for drøyt hundre år siden. Allerede i 1906 gikk den første ekspedisjonen til Svalbard. Tre år senere gikk staten

inn med støtte, og virksomheten fikk navnet *De Norske Statsunderstøttede Spitsbergen-Ekspedisjoner*. Dette regnes som opptakten til Norsk polarinstitutt. Spørsmålet om suverenitet over nordområdene og en økt interesse for Grønland og Antarktis på 1920 og '30-tallet, fikk direkte politiske følger: Norge er det eneste landet som både har områder i Arktis og suverenitetskrav i Antarktis. Etter den andre verdenskrigen ble driften omorganisert og styrket internasjonalt. I 1948 ble Norges Svalbard- og Ishavsundersøkelser omdøpt til Norsk polarinstitutt for å speile at også Antarktis var blitt en del av det geografiske virkeområdet.

På 1960-tallet var det et politisk ønske om en mer permanent tilstedeværelse på Svalbard. Øremerkede bevilgninger gjorde at *Norsk polarinstitutts forskningsstasjon* i Ny-Ålesund kom i drift i 1968, i en ombygget familiebolig fra Kings Bay kullkompani. I 1981 flyttet stasjonen inn i en renoveret gruvearbeiderforlegning, bygget på slutten av 1950-tallet.

Permanent forskning kom altså i gang på 1960-tallet, men først i 1999 kunne instituttet ta i bruk sin første forskningsstasjon, bygget til formålet. Da ble *Sverdrupstasjonen* i Ny-Ålesund innviet. Polarinstituttet leier stasjonen av Statsbygg. Arkitekt Torstein Ramberg AS, Oslo, tegnet bygget. I 1989 ble det opprettet en luftmålestasjon utenfor Ny-Ålesund, nær toppen av Zeppelifjellet. *Zeppelinstasjonen* ble utvidet og gjenåpnet i 2000 som et hypermoderne anlegg, spesielt innrettet mot å registrere globale endringer i klima, ozonlag og langtransporterte miljøgifter.⁸ Norsk polarinstitutt eier stasjonen og driver den i samarbeid med Norsk institutt for luftforskning og Stockholms universitet. Bygget ble tegnet av Bergersen Gromholt og Ottar arkitekter AS, Oslo.

Helårsflyplassen i Longyearbyen åpnet i 1975. Det førte til at både aktiviteten og byggevirkomheten økte, og andre forskningsmiljø begynte å interessere seg for forskning på Svalbard. Polarinstituttet etablerte seg i hangarbygget på flyplassen, med kontorer, feltoperasjonsrom og utstyrslager, og fikk egne hybelleiligheter i nærheten. I årene 1993–2005 leide instituttet lokaler i Næringsbygget. I dag har Norsk polarinstitutt gode kontorer i *Svalbard*

forskningspark, som i tillegg til å huse Polarinstituttet, også huser Svalbard museum, sysselmannen og Universitetssenteret på Svalbard. Statsbygg eier bygget, som ble tegnet av arkitektkontoret Jarmund/Vigsnæs AS, Oslo, og sto ferdig i 2005.

I Antarktis driver Polarinstituttet helårsstasjonen *Troll* og feltstasjonen *Tør* i Dronning Maud land, i tillegg til en liten stasjon på Bouvetøya. *Troll* ble opprettet i 1990, først som en sommerstasjon. Men i januar 2005 ble den innviet som den første norske stasjonen for helårsforskning i Antarktis. Fra stasjonen drives meteorologisk forskning, overvåking av drivhusgasser og fuglekolonier, ozonmålinger, nedlasting av satellittdata samt klimaforskning. *Troll* ligger 1295 meter over havet og 235 km fra iskanten. En flystripe i blåisen er derfor nyttig, både for *Troll* og for andre forskningsstasjoner i området. *Troll* er dimensjonert for 25 personer om sommeren og åtte om vinteren. Statsbygg eier stasjonen. *Tør* ble bygget i Svarthamaren verneområde i 1993, som en base for å forske på de store fuglekoloniene der, først og fremst Antarktis-petrell. Den har plass til fire forskere og blir bare brukt i sommersesongen (desember-februar).

Observatoriegate 1 i Oslo ble Norsk polarinstitutts adresse fra 1934 til 1964. Det gamle astronomiske observatoriet var universitetets første bygning, oppført i 1831–33 i empirestil, etter tegninger av den kjente arkitekten Chr. H. Grosch. Under krigen ble bygningen skadet, og biblioteket og arkivet ble spredt, både i og utenfor Oslo. På slutten av 1950-tallet hadde Polarinstituttet ca. 20 fast ansatte, og plassmangelen var prekær. Som en nødløsning flyttet noen geologer til Geologisk museum på Tøyen, en glasiolog til Geologisk institutt på Blindern, og instituttets geologiske samlinger ble delvis lagret, delvis utstilt i Paleontologisk museum på Tøyen. I 1964 flyttet Polarinstituttet inn i Norges vassdrags- og elektrisitetssvesens (NVE) nybygg i Middelthuns gate 29 på Majorstua.⁹ Arkitekter for bygget var F. Lykke-Enger og K. Enger, Oslo.

I 1971 hadde NVE behov for lokalene selv, og Polarinstituttet flyttet til Fjellanger-Widerøes nye bygg nær Fornebu flyplass. Ved årsskiftet 1991–92 flyttet forskningsdelen til SAS-bygget ved innkjørselen til Fornebu. Da hadde

logistikkavdelingen og instituttets materiallager allerede i 1985 flyttet til Fossum i Bærum. Sommeren 1993 flyttet resten av staben tilbake til NVEs kontorbygning i Middelthuns gate 29. I flere år pågikk en debatt om å flytte Norsk polarinstitutt nordover, og bare en uke etter flyttingen tilbake til Majorstua, fattet Stortinget det endelige vedtaket om at nytt hovedkontor skulle etableres i Tromsø. Flyttingen skulle skje gradvis over flere år, og høsten 1998 stengte dørene helt for Norsk polarinstitutt i Oslo.

Polarinstituttet har altså gjennom det meste av sin historie hatt hovedkontor i Oslo, men allerede fra starten ønsket mange et tilholdssted nærmere Arktis. Etter den andre verdenskrigen ble Tromsø på nytt lansert, med den begrunnelsen at det allerede var et etablert miljø der gjennom Tromsø museum og Aurora-observatoriet. Saken kom helt opp til Stortinget. Da Tromsø ble universitetsby på 1970-tallet, blusset flyttedebatten opp igjen, og Tromsø-alternativet vant til slutt fram.¹⁰ Flere ganger i instituttets historie har det blitt framhevet at det var viktig for administrasjonen å ha presentable lokaler som var store nok til å vise virksomheten, i form av utstillinger eller plansjer, for å synliggjøre polarforskningens status, ikke minst overfor internasjonale miljø. Det lyktes først etter at instituttet flyttet fra Oslo.

Flytteprosessen til Tromsø startet i 1994 med leide kontorer flere steder i byen, blant annet i Storgata 25 og Sjøgata 1. I oktober 1998 flyttet instituttet inn i det nye Polarmiljøsenteret. Det er tegnet av JAF Arkitektkontor AS, Gjøvik, og inkluderer informasjons- og opplevelsessenteret Polaria, som ligger vegg i vegg. Statsbygg eier bygget. Polarmiljøsenteret er en forkortelse for «Senter for miljø og samarbeid i polarområdene og Barentsregionen». I Polarmiljøsenteret disponerer instituttet to etasjer med kontorer, i tillegg til bibliotek, bildearkiv og lager for utstyr til bruk i feltarbeid og på ekspedisjoner til Arktis og Antarktis.

I dag arbeider vel 140 personer fra 20 nasjoner i Tromsø og i Longyearbyen og Ny-Ålesund på Svalbard. Norsk polarinstitutt har også sitt eget forskningsskip, M/S «Lance».¹¹

Det har ikke vært nødvendig for Polarinstituttets å kjøpe bygninger. Likevel har komplisert forskning, som forutsetter observasjoner over lange tidsperioder, ført til at instituttet eier noe bygningsmasse på Bjørnøya og Svalbard, i tillegg til de nyere forskningsstasjonene i Antarktis som allerede er beskrevet. I Revdalen på Bjørnøya står to Moelven letthytter og et tidligere aggregathus, ombygget til å sove i. På Svalbard eier Polarinstituttet fem små hytter, alle med to til tre køyer, satt opp henholdsvis i 1946, 1954, 1969, 1974 og 1976.

Klima- og forurensingsdirektoratet

En viktig del av oppbyggingen av miljøvernforvaltningen var at Statens forurensingstilsyn ble opprettet i 1974 ved at man slo sammen vann- og avløpskontoret i Norges vassdrags- og elektrisitetsvesen (NVE), Røykskaderådet og Hovedstasjonen for oljevern AS. Fra en forsiktig start, er Klima- og forurensingsdirektoratet (Klif) i dag et direktorat med rundt 350 ansatte.

Bakgrunnen for at Statens forurensingstilsyn ble opprettet, var at industrialiseringen etter den andre verdenskrigen førte til forurensende utslipp til både luft og vann. Langt ut i 1950-årene ble problemene akseptert som en «naturlig» del av velstandsutviklingen, en del av «framskrittet». Mange bransjer vokste fram på denne tida: treforedlingsindustrien, den galvanotekniske industrien, ferromanganindustrien, aluminiumsindustrien, gruvevirksomheten, fiskeolje- og fiskemelindustrien og deler av næringsmiddelindustrien. Disse bransjenes virksomhet førte til skremmende luftforurensinger i industribyene langs hele kysten. Industriutslippene påvirket også vannkvaliteten i en rekke fjorder og vassdrag i Nordland og Trøndelag, på Vestlandet og på Sør- og Østlandet. Videre brakte utslipp fra kull- og tungoljeindustrien i Europa sur nedbør innover landet, noe som førte til fisketomme vassdrag, særlig på Sørlandet.

Utviklingen i landbruket forurenset også gjennom økt bruk av traktor og motorsag, mer intensiv drift, utstrakt bruk av fullgjødsel og plantevernmidler og utslipp fra halmluting, surførsiloer og gjødselkjellere. De fleste boligene fikk innlagt vann og toalett på 1950- og 60-tallet, men det var mangel på

renseanlegg, og utslippene gikk ofte rett i naturen. På slutten av 1960-tallet gikk alarmen om at Norges største innsjø, Mjøsa, var uopprettelig forurensset, og noen år senere ble en stor aksjon satt i gang på lokalt initiativ.

Utviklingen med økende forurensing førte til at mange begynte å stille spørsmål ved den teknologiske utviklingen: Hva med virkningen av de mange tusen kjemiske stoffene og produktene som var kommet på markedet etter krigen? Hva med atomkraften som alle trodde skulle bli menneskehetens velsignelse? Hva med risikoen for forurensingskatastrofer i kjølvannet av den raskt økende utvinningen og transporten av olje? Viljen til økonomisk vekst overskygget fullstendig den økende viljen til vern gjennom mesteparten av 1960-tallet.

Norsk institutt for vannforskning (Niva) ble opprettet i 1958. De økende forurensingsproblemene var satt på den politiske dagsordenen gjennom det folkeopplysningsarbeidet forskerne bevisst hadde drevet med gjennom foredrag, avisartikler og deltakelse i radio og på TV. Etter modell av Niva ble *Norsk institutt for luftforskning* (Nilu) etablert i 1969.

Hele 1970-tallet var preget av en sterk vekst i miljøvernarbeidet. Oppgavene til de tidligere distriktkontorene ble overført til fylkesmannens utbyggingsavdeling. Oljevirkksomheten i Nordsjøen var i gang. I 1977 opplevde vi en ukontrollert utblåsing på Bravoplattformen. I kjølvannet av denne episoden, hvor selv ekspertene sto maktesløse, ble beredskap mot akutt forurensing et satsningsområde for Klima- og forurensingsdirektoratet. Hovedstasjonen for oljevern i Horten ble lagt under direktoratet året etter.

I 1981 vedtok Stortinget *forurensingsloven* som trådte i kraft to år senere. I 1982 ble fylkesmennenes miljøvernavdelinger etablert, etter at det lenge hadde vært et ønske å bygge opp det ytre apparatet både innenfor arbeidet med forurensing, naturvern og friluftsliv. Den faglige instruksjonsmyndigheten over miljøvernavdelingene ligger i dag under henholdsvis Klima- og forurensingsdirektoratet og Direktoratet for naturforvaltning.

Kjernekraftulykken i Tsjernobyl i Ukraina i 1986 førte til radioaktivt nedbør over Norden og deler av Norge. På samme tid vakte det stor uro at myndighetene i Dounreay i Skottland planla et gjenvinningsanlegg for avfall fra atomanlegg. I kjølvannet av disse sakene, økte den politiske viljen til igjen å sette miljøvern øverst på dagsordenen, spesielt det internasjonale samarbeidet som i dag er blitt en selvfølge. Klima- og forurensingsdirektoratet gikk inn i en ny vekstperiode. Her hjemme bidro oppmerksomheten rettet mot forurensing fra biler, algeinvasjon langs kysten av Sør-Norge og cyanidalarm i Bergen til å forsterke miljøvernølgen. Det samme gjorde frykten for miljøkonsekvensene ved den voksende skipstrafikken og borevirkksomheten i Nordsjøen. Beredskapen ble drøftet i en egen stortingsmelding.¹² Stadig bedre teknologi og stadig større inntjeningssevne har ført til utbyggingsprosjekter på kontinentalsokkelen som man vanskelig kunne forestilt seg for bare ti år siden. Den teknologiske utviklingen og økt etterspørselen etter naturressurser danner i dag bakteppe for kampen om de sårbare nordområdene.

I de vel 30 årene Klima- og forurensingsdirektoratet har eksistert, har miljøproblemene akselerert. Økt kunnskap kombinert med spesielle hendelser har vært en vekker for viljen til å satse, men har også ført til en viss resignasjon fordi det blir stadig tydeligere at det bare er global samhandling som kan føre fram.

Det har ikke vært nødvendig for Klima- og forurensingsdirektoratet å erverve bygninger. Men den økte innsatsen mot miljøødeleggingen har generert et behov for stadig flere ansatte, og i sin tur gjort det nødvendig å utvide administrasjonslokalene.

Klima- og forurensingsdirektoratets administrasjon har flyttet tre ganger etter sin spede begynnelse i Den norske Amerikalinjens bygg på Jernbanetorget 2 i 1974. Året etter flyttet staben til Kongens gate 5 og 15, videre til Lørenveien 57 på Økern i 1979 og til dagens kontor i Strømsveien 96 på Helsfyr i 1990. Dagens kontorbygg i Strømsveien 96 ble opprinnelig bygget av arkitektkontoret Blakstad og Munthe-Kaas, Oslo, som kurs- og konferansesenter, og leid ut til Mercuri Urval A/S i 1987. Da firmaet gikk konkurs, kjøpte Statsbygg bygget, og Statens forurensingstilsyn flyttet inn våren 1990. Entra Eiendom AS står i dag som eier.

En industriseksjon *Statens forurensingstilsyn, industrikontroll*, ble lagt til Grenlandsområdet allerede fra starten. Den har hatt følgende adresser: Telemark Ingeniørhøyskole, Kjønes Ring 56, Porsgrunn (1974–83), Kverndalen 6, Skien (1983–90), Statens hus, bygg D, Gjerpensgate 18, Skien (1990–2005) og samme sted, men i bygg F, Gjerpensgate 14, fra 2005.

Statens forurensingstilsyn, oljevernnavdelingen har hatt kontorer i Horten, i henholdsvis Moloveien 6 og 14 (1978–98) og Moloveien 7 (fra 1998). *Statens forurensingstilsyn, oljevernstasjoner* har holdt til i Havnebygg H1 og H2, Breivika, Tromsø (1978–98) og Polarmiljøsenteret, Hjalmar Johansensgate 14, Tromsø (1999–2002). Oljeverndepotet på Mongstad (1991–1997) ble flyttet til Håkonsvern orlogsstasjon i Bergen i 1998. Oljevernnavdelingen med tilhørende oljevernstasjoner ble overført til Kystverket i 2003.

Produktregisteret ble opprettet av Stortinget i 1981 som egen etat, men ble fra 1. januar 2008 innlemmet i Statens forurensingstilsyn og flyttet fra Schweigaards gate 34 E til Strømsveien 96 sommeren 2008. Produktregisteret er myndighetenes sentrale register over kjemiske stoffer og produkter som omsettes i Norge. Opplysningene i Produktregisteret gir myndighetene oversikt og kontroll over de kjemiske stoffene som brukes og omsettes i Norge. I dag er det registrert ca 25 000 produkter, og tallet øker med rundt 500 hvert år. Opplysningene brukes i helse-, miljø- og sikkerhetsarbeidet.

I 2010 endret Statens forurensingstilsyn navn til Klima- og forurensingsdirektoratet.

STATENS KARTVERK

Statens kartverk kan føre sin historie tilbake til 1773 og har hatt tilhold i ulike, mer eller mindre egnede, bygg i Oslo, fram det flyttet til Hønefoss i 1980. Fram til 1986 het organisasjonen *Norges geografiske oppmåling*.

Statens kartverks virksomhet har alltid vært plasskrevende. Tidlige kart var ofte store, og mye arbeid ble gjort for hånd ved store bord. For eksempel ble fyrsektorene på sjøkartene håndkolorert av koloristene. Senere stilte plasskrevende reprotokniske funksjoner med fotoaktiviteter,

trykkeri og papir- og kartlagre nye krav, og de til dels svært fintfølede instrumentene stilte strenge krav til stabile forhold der de skulle plasseres. Plassproblemet har fulgt «oppmålinga» fra starten, og lokalitetshistorikken er særlig interessant fordi etatens virke går så langt tilbake i tid.

Tilbake i 1773 startet Norges geografiske oppmåling opp i «Det Stormske Palé», senere kalt «Det Ankerske Palé» (Den gamle krigsskolen) i Tollbugata 10.¹³ Allerede året etter ga «Tegnehuset» i Dronningens gate 14 rom for tegning og konstruksjon av kart, samt lager og arkiv fram til 1805. Hovedtangsporten på Akershus festning ble lager i perioden 1805–10. De tre påfølgende årene holdt tegnesal, kontor og instrumentlager til i Rådhusgaten 28. Deretter var oppmålingens aktiviteter i mange år lokalisert til «Oppmålingsgården» på Hovedtangen, Akershus festning (1813–60). Direktør d'Aubert fikk bygget et spesialkonstruert tårn, «Observatoriet» på Vippetangen, der astronomiske og trigonometriske arbeider ble utført, fra 1815 til Christiania observatorium sto ferdig til bruk i 1834. I 1864–70 huset søndre fløy i Stortingets loftsetasje oppmålingens fotograf. Stortingsbygningen var da helt ny. Året etter flyttet også resten av oppmålingen inn i stortingsbygningen, i lokaler i andre og tredje etasje i nordre fløy. Plassbehovet var undervurdert, og mye energi gikk med til å skaffe nye lokaler. I tiåret mellom 1870 og 1880 foregikk oppmålingens aktiviteter i Kristian Augusts gate 23. Fukt og dårlig ventilasjon gjorde lokalene uegnet for de tekniske arbeidene, og mangelen på brannsikrede rom til arkivene viste seg snart å være et problem. Et nybygg i St. Olavs gate 32, tegnet av arkitekt Wilhelm von Hanno i nyrenessansestil, sto klart i 1880 og ble brukt helt fram til 1980. I Oslo byantikvars *gule liste*¹⁴ er bygget klassifisert som bevaringsverdi, blant annet fordi landets normalhøydepunkt ble materialisert der i 1890 i form av en ca 1,2 meter høy obelisk med kule på toppen, fundamentert på fast fjell i det nordre gårdsrommet.¹⁵

Bygget var tegnet for også å gi plass til Statistisk sentralbyrå, som var nyopprettet på den tiden. «Den hydrografiske Sektion», senere Norges sjøkartverk, hadde også sine lokaler der. Helt fra 1920 kom det med jevne mellomrom forslag om å utvide og forbedre bygget, som etter hvert ble både tungvindt og gammeldags. Etter den andre verdenskrigen ble det tatt initiativ til et felles nybygg for Norges

geografiske oppmåling, Norges sjøkartverk, Norsk polarinstitutt og Norges geologiske undersøkelse i tilknytning til det nye universitetet på Blindern, men det ble med tanken.

Det skulle gå hundre år før Norges geografiske oppmåling fikk nytt hus, og virksomheten var fram til da spredt på flere steder i Oslo. Norges sjøkartverk ble skilt ut som egen institusjon i 1932, men først i 1958 flyttet denne institusjonen ut og ble plassert i Stavanger. I 1958 flyttet også kartlageret og kartsalget til «Dovregården» i Wergelandsveien og videre til Hausmannsgate 31. I 1950 flyttet deler av den geodetiske avdelingen til St. Olavs gate 35¹⁶, mens hele denne avdelingen i 1956 igjen ble samlet i den nåværende gymnastikksalen med tilbygget undervisningslokale i bakgården i Myntgaten 2¹⁷. I 1966 flyttet en del av geodesiavdelingen til Norges statsbaners brakkebygg i Filipstadveien 2. St. Olavs gate 35 ble adresse for flere andre avdelinger. I 1970 flyttet hele geodesiavdelingen og avdeling for økonomisk kartverk inn i et nyoppusset bygg fra 1938 i Lakkegata 19–21.¹⁸

I 1973 ble Norges geografiske oppmåling overført fra Samferdselsdepartementet til det nyopprettede Miljøverndepartementet.

Først i 1980 var et egnet nybygg, med nok plass både til spesialfunksjoner og utvidelse av staben, innflyttingsklart i utkanten av Hønefoss. Grunnforholdene var viktige, og flere steder utenfor Oslo ble diskutert før valget ble tatt. Seismologiske undersøkelser viste at de mektige grusavsetningene som danner Ringerikes mange «moer» var nærmest fri for vibrasjoner, selv ved mindre jordskjelv. Bygget ble formet slik at følbare instrumenter ble skjermet mot rystelser fra grunnen, men også fra andre aktiviteter i selve bygget. Det ble god plass for edb-utstyr, fotolaboratorium, kartreproduksjon, kartrykking og arkiv. I midten av bygget kom et test- og observasjonstårn. Bygget ble tegnet av arkitektkontoret Sæther og Gythfeldt AS, Hønefoss. Statsbygg eier bygget.

Fra 1. januar 1986 ble Norges geografiske oppmåling, Norges sjøkartverk og fylkeskartkontorene slått sammen til én organisasjon som fikk navnet *Statens kartverk*. Hovedkontoret ble lagt til bygget i Hønefoss.

Høsten 2007 flyttet tinglysingen inn som en avdeling under Statens kartverk. Stortinget ønsket å rendyrke domstolenes kjerneoppgaver og vedtok i 2002 å overføre all tinglysing av fast eiendom fra domstolene til Kartverket.

Statens kartverk er en etat som gjennom hele sin historie har hatt spesielle krav til egne lokaler for å utføre virksomheten. Kartverket har enkelte vannstandsmålere som står i små bygg langs kysten, en bygning for geodetiske installasjoner ved VLBI-stasjonene i Tromsø og Trysil og en bygning tilknyttet VLBI-antennen i Ny-Ålesund.¹⁹ (VLBI er forkortelse for *Very Long Baseline Interferometry*, og er en teknikk som brukes for jordas rotasjonsakse.)

Av de opprinnelige 20 parene basissøyler som ble bygget rundt om i landet fra 1850 til 1937, er fire intakt. Geodesidivisjonen i Kartverket har også rundt hundre varder, bygget i førsteordenspunkter på fjelltopper fordelt over hele landet. Hele landet var delt inn i trekanter hvor førsteordenspunktene danner hjørnene. Disse var igjen delt inn i trekanter, såkalte trigonometriske punkter. Kartverket har utarbeidet en verneplan for kart og oppmåling hvor mye av dette blir nærmere omtalt. De fire basissøylene og et utvalg varder er foreslått vernet på grunnlag av denne verneplanen.

OPPSUMMERING

Det som særlig preger miljøvernsektoren, er fysisk virksomhet ute i naturen – kartmåling, dyre- og plantevern, kulturminnevern eller forskning på klima og ulike typer forurensing. Det er først og fremst i løpet av det 20. århundre at feltet har ekspandert som et offentlig anliggende. Da Miljøverndepartementet ble opprettet i 1972, var det som det første i verden.

I denne historiske oversikten har vi beskrevet sektoren ut fra de etatene som har utviklet seg til dagens tunge fagmiljø hver på sitt område: Riksantikvaren, Direktoratet for naturforvaltning, Norsk polarinstitutt, Klima- og forurensingsdirektoratet og Statens kartverk. Utviklingen av og samarbeidet mellom områdene har naturlig nok delvis vært parallell: Kartverkets virksomhet går lengst tilbake i tid, over 230 år, og Kartverkets historie er vevd sammen med historien til både Norsk polarinstitutt og Direktoratet for

naturforvaltning. I dag er godt kartmateriale enda viktigere for hele sektoren. Klima- og forurensingsdirektoratet har også et naturlig samarbeid, og noe felles historie, med Polarinstituttet og Direktoratet for naturforvaltning. Fra 1. juli 2013 blir Klima- og forurensingsdirektoratet og Direktoratet for naturforvaltning slått sammen til ett direktorat – Miljødirektoratet. Videre er forskning fra alle felt grunnleggende for Riksantikvarens vurderinger og handlemåte innen kulturminnefeltet, når det gjelder arbeidet med å ta vare på både bygninger og andre typer kulturminner.

I et større perspektiv har ikke Norge vært særlig opptatt av den historiske bygningsarven. I et land preget av små kår, fritt for slott og borge, har økt velstand og nybygg hatt mer status. Denne holdningen har gradvis endret seg. Riksantikvaren ble opprettet i kjølvannet av interessen for ruiner og arkeologiske funn. Bygningsvern ble lovhjemlet først på 1900-tallet, og den første fredningsgjennomgangen Riksantikvaren foretok, var symptomatisk nok å frede kirker og storgårder på landsbygda. I dag arbeider Riksantikvaren aktivt med å verne bygninger som forteller forskjellige historier, og andre typer kulturminner som avspeiler mangfoldet i kulturhistorien. Arbeiderkultur, husmannsvesen, kystkultur og industrihistorie er nye områder som i dag engasjerer. Byggeskikk og arkitektur har også fått større plass, og det generelle kunnskapsnivået og interessen for kulturminnene øker.

Staten har også klart og tydelig tatt ansvaret for de kulturhistoriske verdiene som ligger i bygningene og anleggene den selv eier, og har nå gått foran med et godt eksempel ved å pålegge hver sektor å ta ansvar for sine bygninger gjennom prosjektet *Statens kulturhistoriske eiendommer* (SKE) Prosjektet startet dette viktige arbeidet i 2003, noe som har ført til en

holdningsendring i staten. Hvert fagdepartement utarbeider, eller har utarbeidet, landsverneplaner og forvaltningsplaner for sine bygninger og anlegg. Dermed får vi samlet kunnskap om og status og oversikt over bygningsmassen i offentlig sektor. Prosjektet skal ferdigstilles i løpet av 2013.

Da hensynet til miljøet for alvor kom i fokus på 1970-tallet, fikk det følger både for kulturminnevernet og naturvernet. Norge har mye og variert, vill og tildels urørt natur, som alle fritt kan bruke. Direktoratet for naturforvaltning arbeider derfor etter lange tradisjoner når de i løpet av de siste femti årene har sikret naturområder fra inngrep og privatisering gjennom å kjøpe opp friluftsområder og opprette nasjonalparker.

Klima- og forurensingsdirektoratet har vokst fram i ulik takt etter som miljøalarmen har gått, og pressgrupper med idealisme og innsikt har mobilisert for å påvirke det offentlige apparatet. Stadig flere i samfunnet har forstått hva *bærekraftig utvikling* innebærer, selv om viljen til endring har vært ulik. Statens forurensingstilsyn har ekspandert til direktorat i løpet av sin vel trettiårige historie og heter nå Klima- og forurensingsdirektoratet fram til det blir slått sammen med Direktoratet for naturforvaltning til Miljødirektoratet.

Det er globale faktorer som befolkningsvekst og migrasjon, industrialisering, økende forbruk, endrete livsformer og akselererende klimaendringer som har lagt de sterkeste føringene for utviklingen av den offentlige politikken gjennom miljøvernsektorens historie, som stor sett dreier seg om de siste hundre årene. Slik vil samhandling med verden omkring oss være både en forutsetning og en nødvendighet for hele miljøvernsektoren også i tida framover.

KILDER OG LITTERATUR

Aanrud, Roald m fl: *Tilholdssteder og flyttesak*. Kapittel 12 av Statens kartverks historie fra 1773 – 1986. Upublisert

Barr, Susan: *Norway – A Consistent Polar nation? Analysis of an image seen through the history of the Norwegian Polar Institute*. Susan Barr, 2003.

Direktoratet for naturforvaltning

Furre, Berge: *Norsk historie 1914–2000, Industrisamfunnet – fra vokstervisse til framtidstvil*. Det Norske Samlaget, Oslo, 1999.

Landsverneplan for Forsvaret, Forsvaret – Byggherre og samfunnsbygger, Forsvarets bygningstjeneste, Oslo, 2000

Mykland, Knut red.: *Norges historie, Bind 3*. Cappelens forlag AS, Oslo, 1976.

Norsk Polarinsitutt: *75 år for Norge: Norsk polarinstitutt jubilerer*. Tromsø, 2003.

NOU 2002-1: *Fortid former framtid*, Oslo: Miljøverndepartementet, 2002.

Nøttestad, Øyvind: *Miljøvernforvaltningen i tidsperspektiv, Del I, II og III*. Oslo: Miljøverndepartementet, 1999.

Nøttestad, Øyvind: *Fra forkynner til forvalter, SFTs historie fram til 1994*. Oslo: Statens forurensingstilsyn, 2002.

Oslo byleksikon, Oslo: Kunnskapsforlaget, 2000. (4.utgave)

Riksantikvaren

Statens kartverk

Statistisk Sentralbyrå

Verneplan for Akershus festning, Forsvarets bygningstjeneste, Oslo, 1998.

NOTER

(Endnotes)

1 Jfr. Verneplan for Akershus festning, ss 9-144/9-147 og 9-150/9-151.

2 Forvaltningsmuseene er administrativt underlagt andre departement enn Miljøverndepartementet.

3 Fra 1. juli 2013 blir Direktoratet for naturforvaltning og Klima- og forurensingsdirektoratet slått sammen til ett direktorat: Miljødirektoratet.

4 Avløst av plan- og bygningsloven i 1985.

5 Per i dag (2013) er ca 16,8 prosent av Norges natur vernet gjennom nasjonalparker, landskapsvernområder og naturreservater. På Svalbard er 65 prosent av arealet vernet gjennom nasjonalparker og naturreservater. Kilde: Miljøstatus i Norge – nettsider om miljøets tilstand og utvikling.

6 Felles for kystverkets og forsvarsets eiendommer er at kulturminneinteressene er avklart gjennom tidligere prosesser mellom etatene og Riksantikvaren.

7 Landsverneplan for forsvarset, 2000, s 109.

8 «Zeppelin Station for Atmospheric Monitoring and Research in Ny-Ålesund» er det offisielle navnet.

9 I dag heter NVE: Norges vassdrags- og energidirektorat.

10 Barr, 2003, ss 480-493.

11 Staten kjøpte skipet fra et konkursbo i 1981. Det ble ombygget til hydrografisk oppmåling og forskning, og ble benyttet både av Norsk polarinstitutt og Sjøkartverket. Overdratt til polarinstituttet i 1994.

12 St.meld.nr.49 (1988–89) *Norsk oljevern*.

13 Jfr. Landsverneplan for Forsvaret, Katalog Østlandet, s 192. Forsvaret eier bygningen som fortsatt brukes som festlokale og undervisningslokale av Krigsskolen.

14 Gul liste er en liste over bygninger og bygningsmiljø i Oslo og omfatter bygg som allerede er a) fredet, b) formelt vernet samt c) bygg som vurderes som bevaringsverdige av Oslo byantikvar. Listen ajourføres fortløpende av Byantikvaren.

15 På grunn av stor landheving i Oslo-området, ble «normalnullen» flyttet til Tregde ved Mandal i 1954. Steinkula på toppen av obelisk ble også flyttet, men selve obelisk ble i polert, svart labradorgranitt står der fremdeles.

16 Bygningen er revet; den sto der SAS-hotellet står i dag.

17 Jfr. Verneplan for Akershus festning, ss 9-148/9-149.

18 *Geodesi* er en av de eldste naturvitenskapene og omhandler jordas form, gravitasjon og endring.

19 VLBI er forkortelse for *Very Long Baseline Interferometry*, og er en teknikk som brukes for jordas rotasjonsakse.

Thorsløv

LANGBRYGENE
HAVNEN

Colbiarnvigen
Ladeplads

Saksbehandlingsrutiner

Kulturminnemyndighet og forvaltningsansvar

Riksantikvaren er kulturminnemyndighet for de bygningene, anleggene og uteområdene staten eier og som enten er fredet etter kulturminneloven eller angitt i verneklasse 1 i landsverneplanen.

Fredning (verneklasse 1)

Verneklasse 1 i landsverneplanen omfatter bygninger og uteområder eller grøntanlegg som har meget høy verneverdi. Disse er fredet etter kulturminneloven. Fredningen kan omfatte både eksteriøret og interiøret.

Fredning er det sterkeste juridiske virkemiddelet innen forvaltningen av kulturminner og brukes for å sikre at kulturminner av nasjonal verdi blir tatt vare på i et langsiktig perspektiv. Vedtak om fredning skjer i medhold av kulturminneloven og innebærer at det er forbudt å gjennomføre tiltak ut over vanlig vedlikehold uten tillatelse fra kulturminnemyndigheten. Kulturminnemyndigheten kan i særlige tilfeller gi dispensasjon fra fredningsbestemmelsene for tiltak som ikke medfører vesentlige inngrep (jf. kulturminneloven paragrafene 15a og 19 tredje ledd). Søknad om dispensasjon for tiltak i fredete bygninger og anlegg som staten eier, behandles av Riksantikvaren.

Forskrift om fredning av statens kulturhistoriske eiendommer, kapittel 1, inneholder generelle bestemmelser om forvaltningen av fredete bygninger og eiendommer. Forskriftens kapittel 2 – den sektorspesifikke delen – inneholder en nærmere beskrivelse av de enkelte bygningene og uteområdene som er fredet på eiendommene. Forvaltningsplanen inneholder en oversikt over fredningen og en konkret beskrivelse av hvordan fredningen av hver enkelt eiendom, bygning eller uteområde skal følges opp og forvaltes gjennom daglig bruk og vedlikehold.

Verneklasse 2

Bygninger og uteområder i verneklasse 2 er ikke foreslått fredet etter kulturminneloven, men er i kraft av landsverneplanen og i henhold til kongelig resolusjon underlagt et selvpålagt statlig vern. Bygningene og uteområdene i verneklasse 2 er allerede regulert eller anbefales regulert til hensynssone etter plan- og bygningsloven, med formål å sikre verneinteressene. Som oftest omfatter vernet av bygningene i denne verneklassen kun eksteriøret, men i noen tilfeller vil også interiøret være omfattet.

Vedlikehold og søknadsplikt

Hovedprinsippet for å vedlikeholde fredete og bevaringsverdige bygninger, er å bevare de opprinnelige eller gamle bygningsdelene, som kledning, vinduer, dører, listverk og overflatebehandling, så langt det er mulig. Vedlikeholdet skal, om mulig, skje på samme måte som da huset ble bygget, med opprinnelig teknikk, utførelse og materialbruk. Et jevnt tilsyn og vedlikehold er den beste formen for vern og i lengden også den billigste. Ved å bevare bygningselementene, sikrer man også at bygningen beholder sin autenticitet, det vil si sin ekthet og opprinnelighet. En kopi, selv om den er aldri så nøye utført, vil aldri kunne erstatte de originale bygningsdetaljene fullt ut.

Ifølge kulturminneloven paragraf 17 har eieren plikt til å vedlikeholde en fredet eiendom og til å forhindre at en fredet bygning forfaller.

Rådene for vedlikehold og istandsetting er basert på grunnprinsipper innen bygningsvernet. De viktigste er:

- Mest mulig av bygningens ulike deler skal bevares.
- Det er bedre å vedlikeholde og reparere framfor å skifte ut.
- Det må brukes tradisjonelle materialer både ved vedlikehold og eventuell utskifting.
- De skjulte delene av bygningen (konstruksjonene) er like viktige å ta vare på som de synlige

(overflatene). Det er et mål å bevare helheten på en best mulig måte, ikke bare ta vare på det visuelle uttrykket.

- Hvis man må endre, er det bedre å føye noe til enn å fjerne originale eller gamle deler. Det beste bygningshistoriske «arkivet» er bygningen selv.
- Gamle ombygginger og endringer av en bygning er det ofte viktig å bevare. Disse kan formidle bygningens historie gjennom skiftende stilretninger og bruk.
- Om mulig skal endringene være reversible. Når behovene endrer seg, kan de nye elementene fjernes og bygningen vil framstå slik den var før den ble endret.

Hva regnes som «vanlig vedlikehold» på fredete bygninger?

Ifølge fredningen må man søke om godkjenning for alle tiltak som går ut over vanlig vedlikehold. Hva som menes med vanlig vedlikehold, er definert strengere for fredete bygninger enn for den øvrige bygningsmassen. Dette er nærmere spesifisert under forvaltningsplanens katalogoppslag for den enkelte bygningen. Generelt er vedlikehold definert som fornyelse av overflater med bruk av samme type materialer og farger som de eksisterende, mens endring eller større utskiftninger går ut over vanlig vedlikehold.

Eksempler på vanlig vedlikehold som ikke krever søknad:

- maling med samme type maling og farge som den eksisterende
- små reparasjoner av murpussen med samme type

mørtel og overflatebehandling

- små reparasjoner av taktekkningen med samme materialer som den eksisterende, for eksempel ved å forne noen få, skadde takstein eller takpapp

Bygninger i verneklasse 2 bør behandles etter de samme faglige prinsippene.

Søknadspliktig tiltak

Utskifting av bygningselementer og materialer og alt arbeid ut over vanlig vedlikehold på bygningens eksteriør eller de deler av interiørene som omfattes av vern, er et søknadspliktig tiltak. På tilsvarende måte vil tiltak på grøntanleggene eller anlegg utendørs også være søknadspliktige dersom de medfører endringer.

Listen nedenfor viser eksempler på hva som forstås som søknadspliktige tiltak etter kulturminneloven:

- endring av malingstype eller farge, fjerning av eldre malingslag, overmaling av dekor og lignende
- utskifting eller endring av vinduer og dører med karmen og listverk
- utskifting eller endring av kledning, taktekking eller fargesetting
- utskifting av himlingsplater eller kledning i vernet interiører
- oppsetting eller riving av lettvegger
- trekking av nye kabler eller rør i vernet interiører eller på steder hvor slikt arbeid vil berøre overflatene
- utskifting av trappeheller og lignende
- fjerning av opprinnelige trær eller busker
- planering, utfylling eller andre terrenginngrep

NB! Listen er eksempler og er ikke uttømmende når det gjelder hva som er søknadspliktig. Søk råd dersom det oppstår tvil om hvor grensen går mellom vedlikeholdstiltak og søknadspliktige tiltak.

Tilbakeføring

Når myndighetene skal vurdere forslag til endringer, vil de ta hensyn til hvilken periode, eventuelt flere perioder, i bygningens historie som fredningen søker å bevare. Hvis det er foretatt endringer i nyere tid, kan det i noen få tilfeller være aktuelt å tilbakeføre bygningen til et tidligere eller opprinnelig utseende. Dette kan gjelde et helt eksteriør, deler av bygningen, enkelte rom eller mindre bygningsdeler og detaljer. En tilbakeføring er også en endring som krever godkjenning fra Riksantikvaren.

Følgende premisser og forutsetninger bør ligge til grunn for at en tilbakeføring kan vurderes:

- Det foreligger sikker, god og tilstrekkelig dokumentasjon (tegninger, fotografier eller lignende) av den opprinnelige situasjonen. Tilbakeføring basert på antakelser vil normalt ikke bli godtatt.
- De nyere tilføyelsene som fjernes eller tildekkes, har relativt lav eller underordnet verdi.

Avhending

Når fredede objekter blir solgt ut av statlig eie, vil en henvisning til forskriften og dato for kunngjøringen i Norsk Lovtidende bli tinglyst som en heftelse på eiendommen.

En orientering om avhending, kopi av skjøtet og

opplysninger om navn og adresse til de nye eierne må sendes Riksantikvaren umiddelbart etter at salget er gjennomført.

Saksbehandlingsregler

Organisering og ansvar

Det er forvalteren eller den som eieren gjennom avtale eller delegering har overlatt ansvaret for forvaltningen og vedlikeholdet til, som har ansvaret for det løpende vedlikeholdet.

Saksgang

Kulturminneforvaltningen skal kontaktes når det skal utføres tiltak på eiendommen.

Krav til søknaden

En søknad om tillatelse til å utføre tiltak på en fredet bygning eller utomhusområde, må være godt dokumentert. For at Riksantikvaren skal kunne foreta en god og forsvarlig vurdering av tiltaket, må saken være tilstrekkelig belyst. Det må gå klart fram hvilke inngrep og tilføyelser som skal gjøres.

Følgende liste angir hva søknaden bør inneholde:

- søkerens navn, adresse, telefonnummer og eventuell kontaktperson
- kart med avmerking av kulturminnet, bygningens navn eller adresse
- beskrivelse av den nåværende situasjonen med fotografier
- beskrivelse av tiltaket, hva som skal gjøres, utforming, bruk av materialer etc.
- relevante tegninger eller skisser i målestokk, minimum plantegning, snitt og fasader der det er nødvendig (bruk av farger kan tydeliggjøre hva som skal fjernes eller tilføyes)
- relevante detaljtegninger, for eksempel av nye tekniske løsninger
- begrunnelse
- eventuelle historiske tegninger og bilder der dette er relevant (for eksempel ved tilbakeføring)
- henvisning til eventuelle styringsdokumenter, vedtak, møter eller lignende der tiltaket er omtalt

Krav til dokumentasjon

Alle endringer på en fredet bygning bør dokumenteres. Større bygningsarbeider og istandsetting bør dokumenteres i en rapport som arkiveres. Her bør det redegjøres for hvilke arbeid som er utført, skjulte tekniske løsninger, valg av produkter, fargekoder etc. Slik informasjon kan lette den framtidige forvaltningen av bygningen. Eventuelle bygningsarkeologiske funn, ny historisk kunnskap, fargeundersøkelser med videre må dokumenteres.

Rapporten bør inneholde tekst, fotografier og tegninger. Bygningsrapporten skal oppbevares hos eieren. Når det gjelder saker der det er gitt tillatelse til tiltak etter kulturminneloven, skal Riksantikvaren skal ha en kopi.

Kulturminneloven og plan- og bygningsloven

Kulturminneloven og plan- og bygningsloven er to selvstendige lover som forvaltes av ulike instanser. Hvis et tiltak utløser søknadsplikt etter begge lovene, skal det foreligge to tillatelser før tiltaket kan settes i gang.

Kulturminneloven forvaltes av Riksantikvaren. (For kommunale og private eiendommer samt enkelte statlige eiendommer er forvaltningsmyndigheten delegert til fylkeskommunene eller Byantikvaren i Oslo.) Riksantikvarens vedtak kan påklages til Miljøverndepartementet.

Plan- og bygningsloven forvaltes av kommunen. Arbeider som omfattes av plan- og bygningsloven, skal saksbehandles av kommunen på vanlig måte. Vedtak i byggesaker kan påklages til fylkesmannen.

Kulturminneloven har strengere regler for søknadsplikt enn plan- og bygningsloven. For eksempel vil et større arbeid med istandsetting eller endring av innvendige overflater kun være søknadspliktig etter kulturminneloven. Endring av

fasade eller oppføring av tilbygg vil kreve tillatelse etter begge lovverk. Kulturminneloven er en særlov som går foran plan- og bygningsloven. Det kan derfor ikke gis tillatelse til å sette i gang tiltak etter plan- og bygningsloven uten at det foreligger tillatelse etter kulturminneloven, jf. plan- og bygningsloven paragraf 21-5, samordningsplikten. Normalt bør det foreligge tillatelse etter kulturminneloven før kommunen gjennomfører sin saksbehandling.

Søknad om tiltak på bygninger i verneklasse 2 skal behandles av fylkeskommunen eller Byantikvaren i Oslo som en del av kommunens saksbehandling. En statlig eier har en forpliktelse og et selvstendig ansvar for å ta vare på bevaringsverdiene innenfor verneklasse 2. Riksantikvaren skal kun ha enkeltsaker til uttalelse der det er søkt om riving.

Unntak fra teknisk forskrift

I 2010 kom en ny teknisk forskrift til plan- og bygningsloven, TEK-10, som blant annet stiller skjerpede krav til energibruk, brannsikring og universell utforming.

Det kan gjøres unntak fra energikrav for bygninger med definert bevaringsverdi. Ifølge TEK-10 § 14-1 heter det: «For tiltak der oppfyllelse av krav i dette kapittel ikke er forenlig med bevaring av kulturminner og antikvariske verdier, gjelder kravene så langt de passer.» Unntak innebærer at bestemmelsene i TEK-10 ikke gjøres gjeldende, det skal dermed ikke søkes dispensasjon.

Kravene til universell utforming er nedfelt i plan- og bygningslovens formålsparagraf og i diskriminerings- og tilgjengelighetsloven. Disse kravene er sterke,

men også her kan det gjøres unntak for fredete og bevaringsverdige bygninger. Målet er å øke tilgjengeligheten og finne tilpassete løsninger som er forenlig med kulturminneverdiene. Målet om økt tilgjengelighet er også nedfelt i kongelig resolusjon av 1. september 2006 «Forvaltning av statens kulturhistoriske egedommar».

Plansaker

Kommunen skal ta hensyn til kulturminner i sitt planarbeid. Dette innebærer normalt at bygninger og uteområder som omfattes av fredning etter kulturminneloven, eller som er definert som bevaringsverdige i verneklasse 2, skal reguleres til hensynssone med bevaringsformål. Fylkeskommunen eller Byantikvaren i Oslo skal avgi uttalelse i plansaker. Ved behov henter de inn Riksantikvarens uttalelse, slik at kulturminnemyndighetene avgir en samlet uttalelse.

Sanksjoner

Det er viktig at staten forvalter sine kulturminner på en forbilledlig måte. Som eier av fredete bygninger har staten et særskilt ansvar.

Brudd på kulturminneloven kan møtes med krav fra Riksantikvaren om utbedring eller tilbakeføring av ulovlig utførte arbeider, jf. kulturminneloven paragraf 16. Eierne kan også pålegges å gjennomføre tiltak for å hindre forfall, jf. kulturminneloven paragraf 17.

I medhold av kulturminneloven paragraf 27 kan den som forsettlig eller uaktsomt overtrer kulturminneloven, straffes med bøter eller fengsel i inntil ett år. Under særdeles skjerpende omstendigheter kan fengsel i inntil to år anvendes.

Kompleks

som inngår i landsverneplanen
for Miljøverndepartementet

KOMPLEKS	KOMMUNE	FYLKE	EIER	VERNEKLASSE	ANT. BYGG
Auglend – Vandringshavn	Eigersund	Rogaland	DN	1	4
BESKRIVELSE: Auglend ligger innerst i Vandringshavn på sørpissen av Eigerøy i et havnemiljø tilknyttet et kombinasjonsbruk fra 1800-tallet. Miljøet består av fire bygninger som i dag er i bruk til friluftsmål. I statlig eie siden 1990-tallet. Bildefilnavn: Auglend_Vandringshavn.jpg. Foto: Eirik T. Bøe, Miljøverndepartementet.					

KOMPLEKS	KOMMUNE	FYLKE	EIER	VERNEKLASSE	ANT. BYGG
Buøya	Arendal	Aust-Agder	DN	1 og 2	3
BESKRIVELSE: Buøya omfatter et miljø av tre opprinnelig direktør- og ingeniørboliger tilknyttet indistristedet Eydehavn. Bygningene er oppført omkring 1915. Bildefilnavn: Buøya.jpg. Foto: Gunnar Ogwyn Lindaas.					

KOMPLEKS	KOMMUNE	FYLKE	EIER	VERNEKLASSE	ANT. BYGG
Hjartøya	Steigen	Nordland	DN	2	1
BESKRIVELSE: Våningshus fra ca 1865, det eneste bevarte bygningen fra Storgården på Hjartøya. Bildefilnavn: Hjartøya.jpg. Foto: Hjartøyas venner.					

KOMPLEKS	KOMMUNE	FYLKE	EIER	VERNEKLASSE	ANT. BYGG
Høgevarden Skjernøy	Mandal	Vest-Agder	DN	1	1
BESKRIVELSE: Opprinnelig militær kystmeldehytte oppført som del av et kystvaktsystem knyttet til den militære opprustningen før 1905. Bildefilnavn: Høgevarden_Skjernøy.jpg. Foto: Svein Berge.					

KOMPLEKS	KOMMUNE	FYLKE	EIER	VERNEKLASSE	ANT. BYGG
Kjeholmen/Smedholmen	Fitjar	Hordaland	DN	1	4
BESKRIVELSE: Tidligere husmannsplass og kombinasjonsbruk med bebyggelse fra slutten av 1800-tallet. Bildefilnavn: Kjeholmen_Smedholmen.jpg. Foto: Friluftsrådet Vest.					

KOMPLEKS	KOMMUNE	FYLKE	EIER	VERNEKLASSE	ANT. BYGG
Lilløyplassen	Bærum	Akershus	DN	2	2
BESKRIVELSE: Opprinnelig husmannsplass/ kombinasjonsbruk; eldste deler av bygningsmassen er fra 1700-tallet, utvidet 1920-tallet. Bildefilnavn: Lilløyplassen.jpg. Foto: Foto fra www.lilloyplassen.no .					

KOMPLEKS	KOMMUNE	FYLKE	EIER	VERNEKLASSE	ANT. BYGG
Portør	Kragerø	Telemark	DN	1	1
BESKRIVELSE: Vakt/utkikkshus for los- og tollstasjonen i Portør, antakelig oppført omkring 1900. Bildefilnavn: Portør.jpg. Foto: Jøril Finstad, Forsvarsbygg.					

KOMPLEKS	KOMMUNE	FYLKE	EIER	VERNEKLASSE	ANT. BYGG
Skipmannsheia	Lindesnes	Vest-Agder	DN	2	1
BESKRIVELSE: Opprinnelig militær kystmeldehytte oppført som del av et kystvaktssystem knyttet til den militære opprustningen før 1905. Bildefilnavn: Skipmannsheia.jpg. Foto: Pål Alfred Larsen.					

KOMPLEKS	KOMMUNE	FYLKE	EIER	VERNEKLASSE	ANT. BYGG
Sildevika	Porsgrunn	Telemark	DN	1	2
BESKRIVELSE: Opprinnelig fiskerbruk fra slutten av 1800-tallet. Bildefilnavn: Sildevika .jpg. Foto: Fylkesmannen i Telemark.					

KOMPLEKS	KOMMUNE	FYLKE	EIER	VERNEKLASSE	ANT. BYGG
Sotåsen	Kristiansand	Vest-Agder	DN	1	1
BESKRIVELSE: Opprinnelig militær kystmeldehytte oppført som del av et kystvaktssystem knyttet til den militære opprustningen før 1905. Bildefilnavn: Sotåsen .jpg. Foto: Pål Afred Larsen.					

KOMPLEKS	KOMMUNE	FYLKE	EIER	VERNEKLASSE	ANT. BYGG
Stangnes	Kragerø	Telemark	DN	1	2
BESKRIVELSE: Fiskerhjem fra slutten av 1800-tallet. Bildefilnavn: Stangnes.jpg. Foto: Fylkesmannen i Telemark.					

KOMPLEKS	KOMMUNE	FYLKE	EIER	VERNEKLASSE	ANT. BYGG
Sundhaugen	Øvre Eiker	Buskerud	DN	2	1
BESKRIVELSE: Funksjonalistisk restaurantbygning fra 1930-tallet. Bildefilnavn: Sundhaugen .jpg. Foto: Bent Ek.					

KOMPLEKS	KOMMUNE	FYLKE	EIER	VERNEKLASSE	ANT. BYGG
Vingen	Bremanger	Sogn og fjordane	DN	1	1
BESKRIVELSE: Vakthytte oppført 1990-tallet til bruk i forbindelse med oppsyn av bergkunsten i Vingenfeltet. Bildefilnavn: Vingen.jpg. Foto: Eirik T. Bøe.					

KOMPLEKS	KOMMUNE	FYLKE	EIER	VERNEKLASSE	ANT. BYGG
Årosveten	Søgne	Vest-Agder	DN	1	3
BESKRIVELSE: Opprinnelig militær kystmeldehytte oppført som del av et kystvaktsystem knyttet til den militære opprustningen før 1905. Bildefilnavn: Årosveten.jpg. Foto: Kenneth Harbak, Søgne kommune.					

KOMPLEKS	KOMMUNE	FYLKE	EIER	VERNEKLASSE	ANT. BYGG
Furøya	Tvedestrand	Telemark	RA	Fredet	11
BESKRIVELSE: Gårdsanlegg med bygninger oppført over et tidsspenn på 250 år som viser utviklingen fra marginal gårdsdrift til fritidsformål. Bildefilnavn: Furøya.jpg. Foto: Francine Lampe.					

KOMPLEKS	KOMMUNE	FYLKE	EIER	VERNEKLASSE	ANT. BYGG
Hesthagen	Ringsaker	Hedmark	RA	Fredet	3
BESKRIVELSE: Husmannsplass med bygninger fra 1800-tallet. Bildefilnavn: Hesthagen.jpg. Foto: Siri Hoem.					

KOMPLEKS	KOMMUNE	FYLKE	EIER	VERNEKLASSE	ANT. BYGG
Hove kirke	Vik	Sogn og jordane	RA	Fredet	1
BESKRIVELSE: Hove kirke er en middelalderkirke i stein fra 1100-tallet. Bildefilnavn: Hove_kirke.jpg. Foto: Harald Ibenholt.					

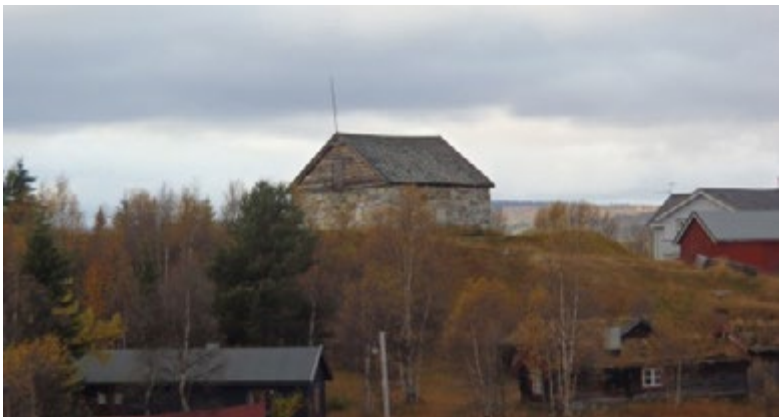
KOMPLEKS	KOMMUNE	FYLKE	EIER	VERNEKLASSE	ANT. BYGG
Penne	Farsund	Vest-Agder	RA	Fredet	2
BESKRIVELSE: Gårdsanlegg oppført i 1870-årene med uthus og innhus i en lengde og med direkte forbindelse fra kjøkken til fjøs. Bildefilnavn: Penne.jpg. Foto: Anders Haslestad.					

KOMPLEKS	KOMMUNE	FYLKE	EIER	VERNEKLASSE	ANT. BYGG
Malmplassen	Røros	Sør-Trøndelag	RA	1	22
BESKRIVELSE: Omfatter bl.a. rester etter smeltehytte og øvrige bygninger knyttet til Røros kobberverk. Bildefilnavn: Malmplassen.jpg. Foto: Jon Holm Lillegjelten.					

KOMPLEKS	KOMMUNE	FYLKE	EIER	VERNEKLASSE	ANT. BYGG
Olavsgruva	Røros	Sør-Trøndelag	RA	1	?
BESKRIVELSE: Bygninger og taubane knyttet til Olavsgruva som var i drift fra 1930-tallet til 1972. Bildefilnavn: Olavsgruva.jpg. Foto: M.Oftedal, Forsvarsbygg					

KOMPLEKS	KOMMUNE	FYLKE	EIER	VERNEKLASSE	ANT. BYGG
Øvre Storzartz	Røros	Sør-Trøndelag	RA	1	?
BESKRIVELSE: Bygninger knyttet til gruvene på Storzartz-feltet. Bildefilnavn: Øvre_Storzartz.jpg. Foto: Jon Holm Lillegjelten.					

KOMPLEKS	KOMMUNE	FYLKE	EIER	VERNEKLASSE	ANT. BYGG
Nedre Stortvart	Røros	Sør-Trøndelag	RA	1	?
BESKRIVELSE: Bygninger knyttet til gruvene på Stortvart-feltet. Bildefilnavn: Nedre_Stortvart.jpg. Foto: Jon Holm Lillegjelten.					

KOMPLEKS	KOMMUNE	FYLKE	EIER	VERNEKLASSE	ANT. BYGG
Krutthuset	Røros	Sør-Trøndelag	RA	1	1
BESKRIVELSE: Bygning oppført 1748 av Røros kobberverk som lager for bergkrutt. Bildefilnavn: Krutthuset.jpg. Foto: M.Oftedal, Forsvarsbygg.					

KOMPLEKS	KOMMUNE	FYLKE	EIER	VERNEKLASSE	ANT. BYGG
Vernebygget	Hamar	Hedmark	RA	1	1
BESKRIVELSE: Vernebygg over domkirkeruinen oppført i glass og stål i 1998. Bildefilnavn: Vernebygget_Hamar.jpg. Foto: Jiri Havran.					

KOMPLEKS	KOMMUNE	FYLKE	EIER	VERNEKLASSE	ANT. BYGG
Statens kartverk	Ringerike	Buskerud	SB Øst	1	2
BESKRIVELSE: Bygninger oppført for Statens Kartverk 1980- og 90-tallet. Bildefilnavn: Statens_kartverk.jpg. Foto: Eirik T. Bøe.					

KOMPLEKS	KOMMUNE	FYLKE	EIER	VERNEKLASSE	ANT. BYGG
Kongsvold	Oppdal	Sør-Trøndelag	SB Midt	1	31
BESKRIVELSE: Fjellstue med historie tilbake til 1600-tallet. Bildefilnavn: Kongsvold.jpg. Foto: Trude Norddal.					

KOMPLEKS	KOMMUNE	FYLKE	EIER	VERNEKLASSE	ANT. BYGG
Sognli	Snillfjord/Orkdal	Sør-Trøndelag	SB Midt	1 og 2	13
BESKRIVELSE: Statlig forsøksgård med opprinnelig historie knyttet til industrimannen Chr. Thams. Bildefilnavn: Sognli.jpg. Foto: M. Oftedal, Forsvarsbygg.					

Utgitt av: Miljøverndepartementet

Offentlige institusjoner kan bestille flere eksemplarer fra:
Departementenes servicesenter
Internett: www.publikasjoner.dep.no
E-post: publikasjonsbestilling@dss.dep.no
Telefon: 22 24 20 00

Publikasjonskode: T-1531
ISBN 978-82-457-0472-3
Design: Melkeveien Designkontor AS
Foto: © M. Docher
Trykk: xxxxxxxxx
01/2013 – opplag 3000

